

מרכז
לד"ר קיפניס
לספרות ילדים
The Levin Kipnis Center
for children's literature

עיונים בספרות ילדים 6

תשנ"ב

נושא יהדות ספרד בספרות ילדים

עדנה קרמר, פוריה ליצני

דליה שטיין

הרצליה רו

מכללת לוינסקי לחינוך

עיונים בספרות ילדים 6

תשנ"ב

נושא יהדות ספרד בספרות ילדים

ספר המסעות של בנימין מטודלה -
הצעת פעילות לכיתות ה-וי
כתבו: עדנה קרמר, פוריה ליצי.

"הנער מסיביליה" ו"פרידה אחרונה מקורדובה" -
עיון משותף עם הסופרת דורית אורגד בשני ספריה, והצעות
דידקטיות
כתבה: דליה שטיין.

הצעה דידקטית להוראת הנושא:
"חמש מאות שנה לגלות ספרד"
כתבה: הרצליה רו.

ספר המסעות של בנימין מטודלה*

הצעת פעילות לכיתות ה'-ו' - מתאימה לשנת יהדות ספרד
וכנושא לימודי בכל שנה אחרת**

עדנה קרמר, פוריה ליצי

על הספר

תקופת תור הזהב בספרד הצטיינה באנשי שם, בגדולי תורה, בפרשנים, במשוררים ובפילוסופים. ביניהם נכלל גם הנוסע היהודי הנודע ר' בנימין מטודלה, שיצא למסעותיו ב-1165 בערך, כמאה שנה לפני מרקו פולו, בעת שמסע למרחקים נחשב כמעשה רב. במסעו ביקר ברבות מארצות היס התיכון, הגיע לארץ-ישראל דרך סוריה ואף הרחיק מזרחה.

מסעות רבים איפיינו את התקופה, והמרכזיים שבהם היו מסעי הצלב. אולם בעוד אלה היו מסעי מלחמה וכיבוש המוניים, שלוו בהרג רב, גם בקרב קהילות יהודיות, היו נוסעים שמטרתם הייתה תיירות לשמה, או עלייה לרגל למקומות הקדושים, ובראשם ירושלים. בין אלה היו גם יהודים. אולם בנימין מטודלה היה הראשון והיחיד בתקופתו שהשאיר רשימות מסע מפורטות כל-כך, המתארות כל מה שראה ושמע בדרכו, והוא אכן התפרסם כנוסע היהודי החשוב ביותר בימי הביניים. רשימותיו משמשות מקור יחיד כמעט ללימוד התקופה: קהילות יהודיות ומצבן בארצות השונות; שמות מקומות וערים ותאור מצבם הגיאוגרפי; תאורי מבנים, נמלים, גשרים, מרחקי דרכים, מנהגים, צורות שלטון ועוד.

בשל חשיבותו תורגם הספר לשפות רבות, והוא אחד המקורות המצוטטים ביותר על-די היסטוריונים של ימי הביניים.

הרשימות נכתבו לפני המצאת הדפוס, הן הועתקו על-די אלמונים והופצו בכתב-יד.

רק בתקופה מאוחרת יותר יצאו שלוש מהדורות מדעיות ובקורתיות.***

המהדורה האלבומית שלפנינו מלווה בציורי צבע שמקורם בסרט אנימציה המוצג בבית התפוצות. הצייר האנגלי ריצ'רד טיילור צייר את התמונות, בהסתמכו על ציורים מאותה תקופה, המתארים את המקומות שנזכרים בספר.

הספר כתוב בסגנון ייחודי, בעברית שהיתה מקובלת באותם ימים. העורכת הקפידה לשמור על שפת המקור, מלבד השמטות קלות כמוסבר באחרית דבר.

* מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטודלה, ציורים: ריצ'רד טיילור, הוצאת ספריית הפועלים.

** ניתן להתאים את הפעילויות גם לחטיבת הביניים, הצעות להרחבה להלן.

*** 1840 מהדורת אשר, 1903 מהדורת גרינהרט, 1907 מהדורת אדלר.

הספר כולל הקדמה ואחרית דבר בהן מצוי חומר חשוב ומאלף ללימוד הרקע והתקופה.

מהדורה זו, שהודפסה באות גדולה ומנוקדת, ובה תמונות אמנותיות ותוספת רקע להבנת המסופר, מאפשרת לספר לפרוץ מתחום המחקר ההיסטורי למדפי הספרים של הציבור הרחב.

בכיתות ה-וי הילדים עושים את צעדיהם הראשונים בלימוד היסטוריה וגיאוגרפיה. מכאן שלימוד יסודי של הנושא מחייב התמצאות במרחב ובזמן. התחשבנו במגבלות הגיל, והפעילויות פונות בעיקר לסקרנות הילד. הן פותחות לפניו מעין אשנבים להציץ ולטעום מעט מעולמו המרתק של בנימין שחי בתקופת "תור הזהב". תוך העיסוק בספר יכירו הילדים מעט מהתרבות ומתחומי ההתעניינות באותה תקופה.

לפניכם דוגמאות אחדות של דפי עבודה ל"ספר המסעות של בנימין מטודלה".* מטרת הפעילות המוצעת להפגיש את הילדים עם ספר מיוחד זה ולאפשר להם ללמוד על התקופה בדרך החקירה והגילוי, תוך עיון בפרקי הספר ובתמונות הנלוות. הספר מכיל חומר רב ומפורט, ואין לדרוש מהילדים לקרוא אותו בשלמותו. יש להפנותם לפרקים המתאימים לפעילות המבוקשת, ולהנחותם לאיתור פרטים מסויימים בתוך הפרק השלם.

ההצעות המובאות להלן הן תכנית ראשונית בלבד, הניתנת להרחבה ולעיבוד נוסף, הן ברמת התוכן והן ברמת הקושי. אין צורך לבצע את כל הפעילויות. די לבחור מתוכן את המתאימות לכיתה לפי הערכת המורה.

* חומר מעובד נוסף מוצג במוקד ספרות ילדים במכללת אורנים.

הפעלה מס' 1: מי היה בנימין מטודלה?

האזן לשיר המוקלט "מסעות בנימין מטודלה" *
איזו דמות מתקבלת מן השיר?
איזה משפט חוזר בשיר?

קרא את השיר בכרטיס המצורף וחשוב - האם השיר מתאר
דמות אמיתית והתרחשויות אמיתיות?

מסעות בנימין מטודלה

עם אור-שחר, ביום לא עבות,
מעירו אשר עיר לא תשוה לה,
מרעיו שדברו בו טובות,
משונאיו שדברו דברי בלע,
מנאשיו שנאשו בו חובות
(יקלעם אלהים בכף קלע!)
אל דרכי נדודים,
אל דרכי נדודים,
יצא בנימין מטודלה.

הוא עבר נאות-כפר וערים
והרים בם הרוח יללה,
הוא סבב ערבות ויערים
ולא נח בכל אלה הוא, אלא
גם חצה גלי ים סוערים
בספינה שנקראת קרנולה,
כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

* מתוך התקליט: "הגנשים" בשירי נעמי שמר.

הוא הגיע אל כוש, הוא עבר
עד אל פוט, הוא הגיע אל ה-
סמבטיון, הוא חונן את עפר
עיר ציון, הוא טפס כרמלה,
ובדרך אל הדו אמר -
אם כבר כאן אני אט גם בכלה.
כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

הוא ראה נפילים ובצדם
ננסיס קומתם לא גדלה.
הוא ראה פראי-איש ברקדם
מין רקוד כדגמת טרנטלה,

ושמע הוא מפּי מלכתם
כי שבויה היא, שמה דונה אדלה.
כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

הוא ראה הדרקון אשר אש
מלעו להטה לא חדלה,
הוא ראה את ההידרה, בלש
ומצא כי זנב מקצה לה

וראשים לה שמונים וכי שש
לה רגלים, ושמה יאה לה.
כי נוסע סקרן,
כי נוסע חקרן,
היה בנימין מטודלה.

בבואו אל נמל בנכר
היה סח הוא: לאל אתפללה.
והיה מתנועע ושר:
אל יצליח דרכי, אמן סלה.
ולגמו ספנים השכר
ותהו: איזו דמות זו ומה לה?
ושמחו בפתאם:
חי תרנים וחרטום...
זהו דון בנימין מטודלה!

כך עבר יבשות ואיים
בלי לשאל: עד מתי אטלטלה?
ורכב על פילים ומריאים
ועל גב לביאה (ובדומה לה)
וצנח מצוקים גוראים
בסוכך המכנה אומברלה.
כי נוסע אמיץ,
כי נוסע אמיץ,
היה בנימין מטודלה.

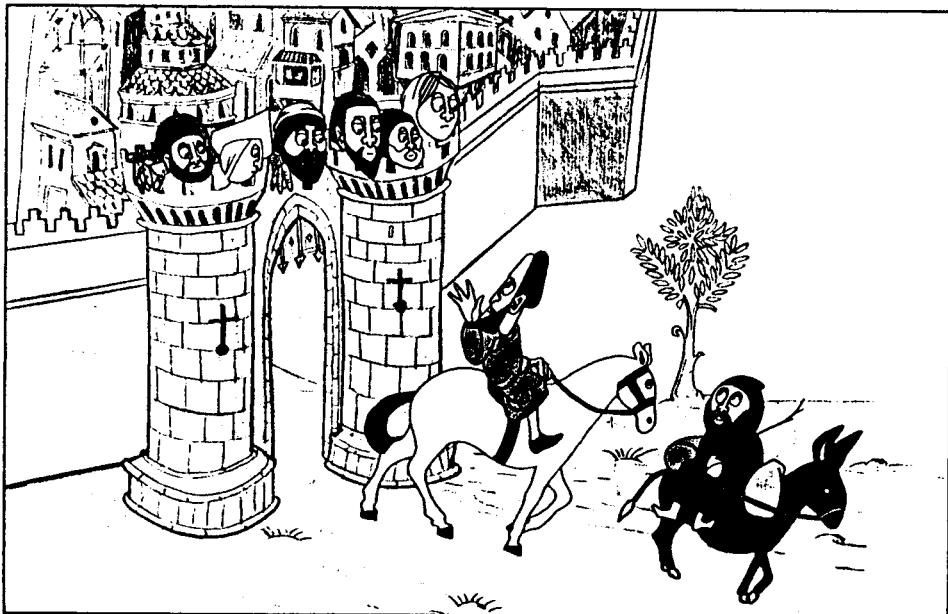
ובשובו מדרךיו הוא ישב
ומיד נוצתו החלה
חיש לכתב את קורות מסעיו
עלי ספר, מלה בסלע.
כך כתב וכתב וכתב
כל ימיו הוא לבלי יתעצלה.
כי היה לו בלי סוף
מה לכתב ולכתב
לאותו בנימין מטודלה.

מתוך: נתן אלתרמן, ספר התבה המזמרת,
הוצאת הקיבוץ המאוחד.

בנימין מטודלה אינו המצאה של המשורר.
הוא נוסע מפורסם שהרשים את המשורר, לכן השיר מפאר את שמו, מגדיל את
מעשיו ומצייר לעינינו דמות מופלאה.

מה עוד היית רוצה לדעת על הנוסע הגדול?
באיזו תקופה חי?
מה מוצאו?
העיר טודלה - היכן היא?
לאן נסע והיכן ביקר?
מה היו המניעים למסע?
אלו אמצעי תחבורה עמדו לרשותו?
האם היה בנימין תופעה יוצאת דופן בדורו?
למה כתב יומן?

בדפי המידע תוכל לקבל תשובות לשאלות אלה ואחרות.

מי היה בנימין מטודלה - דפי מידע

לפני שנצא למסע

איש יהודי מטודלה אשר בספרד. בנימין פר יונה שמו, נצא בשנת 1165 (לפני למעלה מ-800 שנה) למסעותיו. המסעות בנימים הם נדירים ביותר, הדרכים - בחוקת ספנה, והיורד לים אינו יודע אם ישלה לחוף. בנימין בקר בקל הארצות שהיו מפרות לבני דורו, ואשר נחשבו בעיניהם ל"כל העולם" - ארצות הנם המוכן והמוכר הקרוב, עד נבול הדג ומלבד זאת ספר, פנראה מפי השמועה, על ארצות רחוקות - הדג, ציילון וסין, אפריקה וארצות ערב, ואפלו על רוסיה.

בכל מקום שהגיע אליו היטיב להתבונן בחיי האנשים ובמנהגי הארצות; ובמיוחד ענינו אותו הקהלות היהודיות. מעטים האנשים אשר סרו בארצות רחוקות באותם הנמים, ומעטים יותר הם אלה אשר ספרו על מסעותיהם.

בשובו לביתו, פעבר שלש עשרה שנים לערך, השלה על הכתב את ספור מסעותיו.

בנימין מוסר דין וחשבון. אין הוא מספר דבר על עצמו, לא על טלמולי הדרך שעבר ולא על הסכנות שפגו עמו (ובנדיא היו באלה גם פאלה). אין אנו יודעים אם פגש אנשים פלכבו ואם זכה להכנסת אורחים נאה. הוא מדוח בלבד, ומביא לידעת האנשים שאינם יוצאים למסעות את המקומות האחרים והארצות האחרות. בנימין נוסעים אחרים בני תקופתו הם אלה שהניחו את היסוד למדע הגאוגרפיה. את עצמו הוא העניע, והבליט רק את המקומות שבהם בקר, את עשרם ומנהגיהם. כך היה מנהגם של הנוסעים באותם הנמים, וכך נהג אף הוא.

ספרו של בנימין נכתב עברית, והנפלא הוא שאנו קוראים ומבינים עברית זו גם היום, אף על פי שעברו 800 שנה ויותר. אבל יש מלים שהשמוש בהן בנימינו שונה מן השמוש באותם הנמים, למשל:

ישמעאל - פרושו ארצות האסלם;

אדום - ארצות הנוצרים;

התועים - עוליההנגל (הנמים ימי מסעיההעלב);

קדינה - עיר (וכן בערבית);

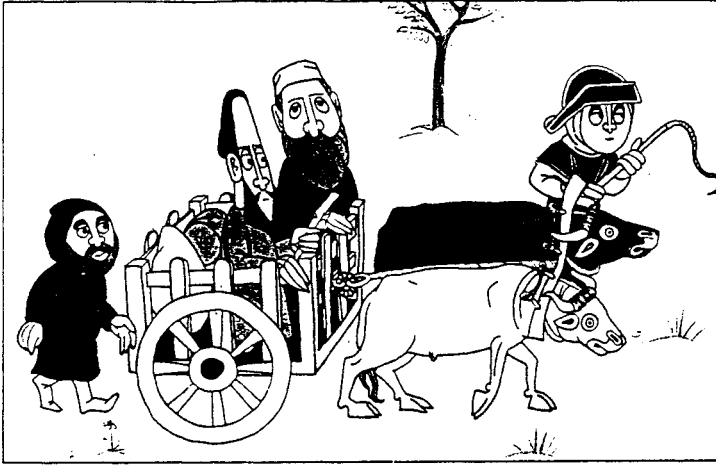
מונק - גביע;

בסה - פנסיה של נוצרים;

יש עוד...

חלק מן המלים העברני לעברית של ימינו, נרבו נשארו בשפתו של בנימין, כדי לא לפגע ברוח הדברים, כפי שנתכו. במקומות שנשארו בהם מלים שמוכזו אינו מקבל בנימינו - הבאנו פרוש.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטודלה, הוצאת ספרית פועלים

מי היה בנימין ומדוע יצא למסעותיו?

כבר שאלנו שאלה זו, ומענה עליה לא מצאנו.
יש הוקרים הסבורים כי בנימין סוחר בדים היה, כי מרבזה הוא לספר בסוחריו המשי והפשתן וכבתי הצניעה לבדים.
האהרן אומרים - לא. כי סוחר באבנים טובות היה. ואמנם העיר טודלה עיר של סוחרים באבנייהן היתה.
ואף בנימין מזכיר את האלמוג והבהולה ואבני הלולו ועוד אבנים יקרות.
יש האומרים - מעין שליה היה. עובר בקהילות ואוסף תרומות וכספים לשיבות שבטו ולעניים.
והאהרן סבורים כי יצא להפש מקום בטוח בו יוכלו היהודים לחיות, כיוון שהימים ימי מלכותה של אשור, והשלטון מתחלף, והסבל רב, ואין ליהודים בוטחון בארצות מושבם.
אין לנו אישור אף לאחת מן הדעות הללו: במקומות רבים לא הוזכר כלל המסחר ולא הייצור לא של אבנייהן ולא של הבדים. אילו הם מותרו - בוודאי היה מזכירם. או - היה פוסח על המקומות שבהם אין לו מה להפש. אין כל רמז לאיסוף כספים, לנדבנותם או לקמצנותם של תושבי הארצות השונות, לשומתם יש התעכבות ועיסוק רב במקומות יישוב בהם אין כלל יישוב יהודי, ואין בהם כל סיכוי לתרומה.
ואילו עניין המקלט הבטוח כלל אינו מופיע.
ואולי התשובה נעוצה בנצח הגדודים שהיה טבוע בו, וברצון לראות ולהכיר מקומות, אנשים, מנהגים - הרצון לראות ולספר בבית.
אם כן מדוע יצא למסעותיו?
חידה היא ותהי לחידה.

אמרנו כבר, לא נאה היה לספר פרטים אישיים בספר מסעות, וכל רצונו של בנימין היה לשתף את הקוראים במסעות עצמם. זה החסר לעובדה שאין לנו כל פרטים עליו כאדם - האם היה בעל משפחה האם נדד בגפו או שמא היה לו מלווהו בן כמה יהיה וכן אין לנו ידיעים מה עבר עליו בדרך - סכנות רבות ארכו לשיכוריו אורה באותם הימים. אך האם הוא עצמו הותקף על ידי שודדים, האם נפל בשבי האם נלכד בסופת הול או בטייפון נורא ואף נהגו בו אנשי המקומות אשר ביקר בהם והיון התאכסן? ומה אכל, ומה התקיים בדרך? לכל השאלות הללו אין תשובה, ואף זאת בדרך הנשענים בני תקופתו - אלה הצניעו עצמם והכלישו את המסעות בלבד. כך הם, ואף בנימין כך.
ואנו - מה שיש בידנו הוא מה שבנימין רצה שנקבלו. והותר - נתן לדמיון להשלים.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטודלה, הוצאת ספרית פועלים

היהודים בספרד

במשך המאות ה־12 וה־13 לסה"נ נהנו בדרך־כלל היהודים מתוצאות הכיבושים הנוצריים. המלכים הנוצריים היו זקוקים חזיר לכסף להמשך המלחמות. הכיבוש גרם לבריחה של חלק מן האוכלוסייה המוסלמית. הכובשים הנוצרים היו צריכים לחזור ולארגן את המינהל בשטחים הנכבשים. הם נהגו לחלק אדמות ובתים בערים וסביבותיהן למקורביהם ולאנשים שנראו להם רצויים ליישוב הערים מחדש. משכילים ובעלי־יזומה מבין היהודים זכו במשרות בתחום מינהל־הכספים, ואפילו בתחומי הדיפלומאטיה וארגון־הצבא. רופאים יהודים היו לרופאי חצרות המלכים הנוצריים, וצירפו לעתים קרובות עסקי כלכלה ומדיניות למעשי־ריפוי שלהם. חצרנים אלה קיבלו מידי המלכים הנוצריים אחוזות־קרקע בתחומים שנכבשו. יש שנצטרפו שטחים אלה לאזורים נרחבים. היו חצרנים שחתמו על התעודות הנכבדות ביותר של המלכות; לפעמים חתימתם היא בעברית. לא כולם היו פעילים לטובת העם כר' יהודה ׳ן עזרא, אך משפחות החצרנים הללו היו בדרך־כלל המשפחות המנהיגות בקהילות.

גם פשוטי היהודים נהנו. תעודות המלכויות הנוצריות מלמדות, שהמלכים ראו ביהודים יסוד נאמן לעצמם והקצו להם ברצון שכונות נרחבות בערים. ולא עוד אלא שעל־פירוב היו שכונות אלה במקומות טובים למסחר. ואף נוחים להגנה. בדרך־כלל היו שכונות אלו מבוצרות כראוי.

למשל, בטודילה היתה שכונת היהודים נרחבת ומבוצרת. ממש עיר־מבצר לעצמה. בשנת 1170 לסה"נ קבע המלך בכתב־זכויות ליהודי טודילה, שהוא ידאג לתיקון חומות עירם, וכנגד זה יהיו הם חייבים בהגנת מבצר זה מפני אויביו. רשאים הם להתגונן בו גם מפני אויביהם; ואם יהרגו היהודים את תוקפיהם, יהיו פטורים מלידת את הדין על כך.

באותן השנים נתנו המלכים ליהודים גם חנויות, גנים ושדות בערים שנכבשו מידי המוסלמים וסביבותיהן. באותה טודילה נהגה הקהילה לחכור עד סוף המאה ה־13 לסה"נ מידי המלך את השוק המבוצר שבעיר ואת חנויות צורפיי־הכסף והסנדלרים שבה. בעיר אחרת קיבלו היהודים לאחר כיבושה. בשנת 1266 לסה"נ, 99 בתים לעצמם.

בספרד הנוצרית נתגבשה איפוא שכבה עליונה של יהודים שפרנסתם באה מחצר המלכות ומן השירות למלכות. כמורכב היו חצרנים, ששירתו שרים ומנזרים. לידם היו בין יהודי ספרד סוחרים־אריג גדולים וקטנים, סוחרים בשאר ענפי המסחר, סרטורים והרבה בעלי־מלאכה. בקהילות ספרד היו מצויים כל המקצועות שבעיר. אנו מוצאים לעתים אפילו קשטים יהודים, ואפילו לוחם־שוורים יהודי.

מתוך: זיו, בן ששון, לנדאו, דברי הימים ב', ימי הביניים, הוצאת יובל בע"מ, חיפה תשכ"ג.

הפעלה מס' 2: מה הנוסע אינו מספר?

הרבה פרטים הקשורים לבנימין עצמו ולקשיי הדרך אינם מסופרים ונשארים סתומים.

מה היית שואל את בנימין כדי להשלים את החסר?
אם תרצה לדעת יותר על אמצעי תחבורה וקשיי הדרך פנה לדפי מדע.

תאור מסע בפי משורר בן התקופה

מה שבנימין אינו מספר, ניתן למצוא בחלקו בשירי ר' יהודה הלוי, בן דורו של בנימין ובן העיר טולדה, עירו בנימין. המשורר מביע בשיריו רשמי מסע מספרד לארץ ישראל.

הצעת פעילות

להביא לפני הילדים קטעים נבחרים משירי היס בקריאה קולית.

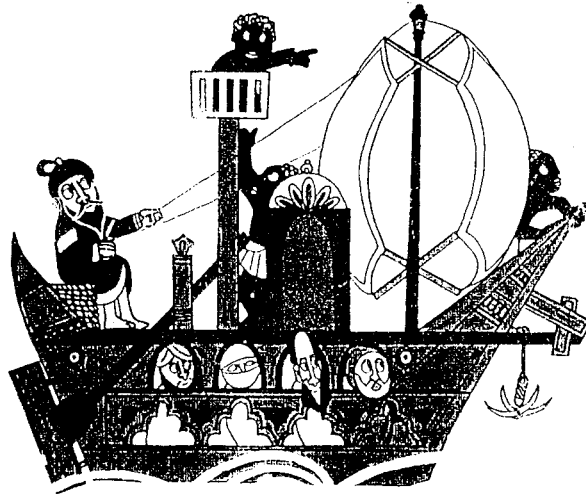
הקטעים המומלצים:

"ויד רוח מצחקת במים"

"אצעק בלב נמס"

"המו גלים"

לשוחח על הדימויים הציוריים, האמצעים לתאור עצמת איתני הטבע מול אפסות הספינה; המשקל, הריתמוס והאנומטופיאה כממחישים סערה, תנועת גלים, סלטולי אנייה; לגלות משחקי לשון. להציע לבחור אחד התאורים ולתת לו ביטוי פלסטי.

מה הנוסע אינו מספר? - דפי מידע

הקטע שלפניך הובא מתוך הספר המתאר את הקשיים של היוצאים למסע בימים ההם:-

הנסיעה לארץ-ישראל בדורות הקודמים היתה מעשה רב. הנוסע ידע שהוא מסכן נפשו בדרכים ארוכות ביבשה ובים והוא צפוי למחלות ומגפות בידי שמים ולשוד ושבי בידי אדם. אחד מהם מסכם את הרפתקאותיו בדרך בדברים אלה: „אם אמרתי אספרה כמה שאירע לנו בים וביבשה, בנילוס וטונוס, חורב ושרב, רעבון וצמאון, תלאות וחלאות, עטיפות ועייפות, סכנות ואנינות, חלחלות ובחלות, גזילות וחבלות, תחבולות וזעולות, הכאות והקאות... קצרה חיריעה מהכיל.“ אלם גם מי שקיבל על עצמו מראש את כל היסורים הצפויים לו, עדיין צריך היה להתגבר על שני מכשולים עצומים: כסף להוצאות-הדרך והסכמת בני-המשפחה שאותם הניח הנוסע עתים למשך שנים. על המכשול הראשון התגברו עולי-הרגל ועולים עניים בזה שהיו הולכים מקהלה לקהלה כדי לקבץ את הכסף הנצרך להוצאות-הדרך. רבנים ומגידיים היו דורשים ברבים ומקבלים שכר על כך או מדפיסים ספר ומוכרים אותו בדרך והשכר שימש להם להוצאות הדרך. (על ספרים שנדפסו תוך כדי עליה לארץ-ישראל עיין בספרי „באהלי ספר“, ירושלים תרצ"ט, עמ' 11—21). אנשים פשוטים יותר התקדמו לאט לאט ובכל קהלה קבלו כסף להוצאות עד לקהלה שניח עד שהגיעו לבסוף לקושטא או לויניציאה, ומשם הפליגו על חשבון הציבור או על חשבון עולי-הרגל עשירים שנודמנו בספינה.

מתוך: אברהם יערי, מסעות ארץ-ישראל של עולים יהודים מימי הביניים עד ימי ראשית שיבת ציון, בהוצאת מסדה עמ' 17.

קטעים משירי היס - ר' יהודה הלוי

15 וַיֵּד רוּחַ מְצַחֶקֶת בְּמַיִם, / כְּנוֹשְׂאֵי הַעֲמָרִים בְּדִישִׁים,
 וּפְעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּרִנוֹת, / וּפְעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּדִישִׁים,
 בְּעֵת הַתְּגַבֵּרם דָּמוֹ אַרְיוֹת, / וְעֵת הַחֲלֹשָׁם דָּמוֹ נַחְשִׁים,
 וְרֵאשׁוֹנִים דְּלָקוֹם אַחֲרוֹנִים / כְּצַפְעוֹנִים וְאֵין לָהֶם לְחָשִׁים.
 וְצִי אֲדִיר כֶּקֶט יִפֹּל בְּאֲדִיר, / וְהִתְרַן וְהִגֵּס נַחֲלָשִׁים,
 20 וְהִתְבַּה וְקִנְיָה נְבוּכִים / כִּתְחַתִּיִּים שְׁנִיִּים כְּשִׁלְיִשִׁים,
 וּמוֹשְׁכֵי הַחֲבָלִים - בְּחֲבָלִים, / וְנָשִׁים וְאֲנָשִׁים - נְאֻנָּשִׁים,
 וְרוּחַ חֲבָלָה מִחֻבְלֵיהֶם, / וְקִצּוֹ הַגּוֹיֹת בְּנִפְשֵׁים.

15. בדישים (ויק' כו, ה) — בזמן הדישה.
 16. גרנות — כשהם שטוחים; גדישים — כשהם מרוממים. 18. דלקום (בר' לא, לו) — הנחשים רודפים אחרי האריות; לחשים (יר' ת, יז) — שאין תרופה בפני עקיצתם.
 19. וצי (יש' לג, כא) — אנייה (אחת); כקט (יחז' טז, מז) — כמעט קט; באדיר (יש' י, לד) — בכוחו של האל. 20. כשליי שים (בר' ו, יד, טז) — כל קומות האנייה.
 21. בחבלים — בצירים; נאנשים (ש"ב יב, טז) — נחלים. 22. ורוח חובלה (איוב יז, א) — חלשה דעתם; מחובליהם (יחז' כו, כח) — ממלחיהם; נפשים — צורת רבים כמו המשקל: המרובה. — תרגום הכתובת שעל גבי שיר זה בדיואן: "שיר ממנו בלב היס".

15 הָמוּ גָלִים / כְּרוּץ גִּלְגָּלִים
 וְעֵבִים וְקָלִים / עַל פְּנֵי הַיָּם.
 קָדְרוּ שָׁמַיִ, / וַיַּחֲמְרוּ מִימּוֹ,
 וְעָלוּ תְהוֹמּוֹ / וְנִשְׂאוּ דְכָיִם,
 וְסִיר יִרְתִּיחַ / וְקוֹל יִצְרִיחַ,
 20 וְאֵין מִשְׁבִּיחַ / לְהַמּוֹן קִשָּׁים,
 וְרַפּוֹ חֻזְקִים, / וְנִחְלְקוּ אֶפְיָקִים,
 חֲצִיִּים עֲמָקִים / וְהָרִים חֲצִיִּים.
 וְהָאֲנִי חוֹלָה, / יוֹרְדָה וְעוֹלָה,
 וְעֵין תּוֹלָה / לְחֻבְלִים - אֵיִם.

16. ועבים וקלים — מוסב על גלים. 17—18. שמיו, מיכיו, תהומיו — של היס. 19. ירתח (איוב מא, כג) — היס מרתח את מימיו וקול שאונם עולה (יש' מב, יג). 20. קשים — ואין מרגיע את שאונם הקשה; ל...את, שימוש רגיל; המון — יש' ס, ה. 21. אפיקים (ש"ב כב, טז) — זרמים חזקים. 22. חציים — עיין שיר 212 א, שו' 16. 23. חולה — כמו חולה שאינה עומדת על רגליה.

אֶצְעַק בְּלֵב זָמַס וּפִיק בְּרַכִּים / לָאֵל, וְחִלְחֵלָה בְּכָל מְתָנִים,
 יוֹם תּוֹפְשֵׁי מְשׁוֹט תְּמָהִים לְתַהוֹם / גַּם חוֹבְלִים לֹא יִמְצְאוּ יָדַיִם.
 אֵיךְ לֹא אֶהְיֶה כֵן? וְאֲנִי עַל גַּב אֲנִי / תְּלֹוֹי, בְּבִין מַיִם וּבֵין שָׁמַיִם!
 אַחֲנֹג וְאֲנוּעַ וְנִקְלָה זֹאת, עֲדֵי / אַחֲנֹג בְּתוֹכְכִי יְרוּשָׁלַיִם.

המשקל: השלם. — תרגום הכתובת הערבית
 בדיואן: "ויאמר בים בעת סערתי".
 1. בכל מתנים — נחום ב, יא. 2. חובלים
 — מלחום; ידים (תה' עו, ו) — כות. 3.
 בבין (יש' מד, ד) — בין. 4. אחוג — א
 אטלטל (תה' קו, כו), ב) אקיים את החגים
 (שמ' ה, א).

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', הוצאת מוסד ביאליק ירושלים, דביר
 תל-אביב.

בלי כמה מלים על היסטוריה אי אפשר

המאורע המרכזי בעולם, בתקופה שבה אנו דנים, הוא מסעיהצלב.
 תנועה נוצרית גדולה וחזקה, שכאה גלויסצלב, וסחפה לוחמים רבים מאירופה בסיסמה לשחרר את קבר ישו
 משלמון זה.
 אמנם היו סיבות נוספות למסעיהצלב, כגון התרוששות מעמד האצילים באירופה, וכן חיפוש שווקים ודרכי
 מסחר חדשות. ככה זה כמלחמות: סיסמה לחוד וסיבות לחוד. שוכדה היא, שהעולם נחלק בין נוצרים
 למוסלמים, ובין המהנות הלוחמים — היהודים הראשונים לקבל, לביוה, לפרעות.
 בנימין יצא למסעותיו בין מסעיהצלב השני לשלישי, ירושלים, וכל ארץ ישראל, היו בידו השלמון הנוצרי.
 עד כמה שייראה מוזר בנימינו — השלמון המוסלמי היה נזה יותר ליהודים מן השלמון הנוצרי. די לנו אם נקרא
 על הסמכויות הרחבות ועל הכבוד שחלקו לראשיהגולה בכנרת, לעומת ה"עלות הכבוד" שבו יושבים היהודים
 בקונסטנטינופול (עמ' 12) ובה המעבר מחלק אחד של העיר לחלק אחר אסור עליהם, ורק יהודי אחד — רופא
 המלך — רשאי לרכוב על סוס. ועל ירושלים אנו קוראים כי היהודים יושבים כולם תחת מגדל דוד, כי "אין בכל
 העיר מקום חזק יותר ממגדל דוד". (עמ' 122) כמלים אחרות — היהודים נזקקו למקום מבוצר, למגן ביטחונם.

מסעיהצלב הביאו להתפתחות גדולה בתהבורה הימית ולפיתוח ערי הנמל. אנו קוראים על עכו שהיא "נמל
 גדול לכל התערים ההולכים לירושלים בספינות" (עמ' 20), ועל מסינה, שבה "מתקצעים רוב התערים ההולכים
 לירושלים, כי יש המעבר הסוכי". (עמ' 52) "התערים", כמו שהסברנו כבר, ועוד נשוב לדבר בזה — הם נושאי
 הצלב, עוליהרגל).

וזאת לזכור: הקיסור טרם הומצא, והמנוע — לא כל שכן, הספינות היו מונעות בכוח הרוח, עליונו מפרשים,
 והיטו כלב ים היה כמעט כלתי אפשרי. הקשר בין מקום למקום קיים לאורך החופים, בעיקרו, וכל נסיעה כיום
 היתה בחזקת סכנה — שאם תפרוץ סערה לא יהיו האמצעים להתגבר עליה; ובחזקת סכנה מן האדם — כי חלק
 גדול מיוודיהיה היו שודדים, משלחיד מקובל באותם ימים, ולא בחזקת פשע. וכך אנו קוראים על אנשי
 גנואה: "הם מושלי הים. עושים הונאות והולכים לשלוח שלל ולכוז בז בכל יום מאדום ומישמשאל... ומבואים
 מכל המקומות שלל וביוה לגנואה". (עמ' 4) לפעמים היו הנוסעים עצמם נופלים קרבן לשודדי הים, ואלה היו
 מוכרים אותם לעבדים, או דורשים כופרנפש תמורתם.

ואף הדכי היבשה לא היו בטוחות ביותר: הנסיעה היתה על גבי סוסיספרדותיגמלויסחמורים, יהודים או
 כשוורת. שודדי דרכים היו אף כדרכי היבשה, ואף מקומם של הסופות; סערות החול והשרב הכבד לא נפקדו.
 בזוכרנו כל זאת, ואנו נדהמים מהיקף המסחר על פני שלוש יבשות, ובן האומץ שנילו האנשים אשר החליטו
 לצאת למסעות.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטודלה, הוצאת ספרית פועלים

אם תרצה להרחיב את ידיעותיך - פנה לדפי המידע.

איך הגיע הספר לידיו?

בפתח ספרו של בנימין יש מעין הקדמה המספרת, כי בנימין הביא את הספר עמו "בשוכו ממסעותיו בשנת ד' תתקל"ג (היא שנת 1173)", "זהו, רבי בנימין, איש מכין ומשכיל ובעל תורה והלכה. ובכל דבר שבדקתו אותו כדי לפשפש אחר דבריו, נמצאו דבריו מתוקנים ויציבים כפיו, כי הוא איש אמת".
מי כתב זאת?

מנהג היה באותם הימים כי רבנים וחכמים היו כותבים את הספרים, לראות האם ראויים הם, ונותנים אישור או המלצה, והרי זו לפנינו.

והדאי כי לא בנימין כתב על עצמו כי הוא איש ישר.

ואיך היו ספרים מתפרסמים בימים ההם?

היו מעתיקים אותו בכתיב יפה על נייר משוכה. אנשים שירים וקהילות היו בעלי ספריות של כתבייד. כשהשקה נפשו של אדם עשיר בספר - מיד הושיב סופר ("סופר" הוא מעתיק הספר, לא סחברו) שיתקן לו ספר כדוגמת זה שראה אצל חברו. גם כתבייהקודש הועתקו באותם הימים בדרך זו, אלא שבכתבייהקודש הייכים לרייק בקיצו של יויד, ולכן לא נפלו בהם שיבושים. בספרים החילוניים, כמו ספרו של בנימין, לא הקפידו הקפדה רבה כל כך. עתים השמיטו המעתיק משפט, עתים שינה שם של עיר - אם מפני שכימיו כימאו זאת אהרת, ואם מפני שהשם היה זר לו, והוא כתבו כמוב בעיניו. וכך הגיעו לידיו גרסאות שונות של אותו ספר, הנבדלות זו מזו בפרטים מעטים. למשל, העיר גנואה סופיעה פעם כ"ינובה" ופעם כ"ציינובה" ופעם כ"גנואה". ואנו דבקנו בנוסה הקרוב ביותר לימינו.

כתבייהיד הראשון והקדום ביותר שהיה לפני החוקרים הוא כתבייד מן המאה השלושעשרה, המצוי כיום במוזיאון הבריטי שבלונדון, ועליו מסתמכים רוב החוקרים. אחריו באו כתבייד נוספים, עד להמצאת הדפוס. אך גם אחרי שהומצא הדפוס, עוד רבו המעויות ממהדורה למהדורה. הדפוס הקדום ביותר הוא דפוס שונציינו (מאיטליה), והוא בן המאה הששעשרה.

הספר הנמצא היום בשוק ובספריות הוא ספרו של מ.ג. אדלר, שראה אור לראשונה בשנת 1907 בלונדון, ומאז שב והודפס במהדורות חוזרות. בספר זה מביא אדלר את סיפור בנימין, כפי שמצא אותו בכתבייהיד העתיק בן המאה השלושעשרה, ובשוליים מוסיף תילופי נוסח עליפי כתבייהיד האחרים וכן עליפי הדפוסים הקדומים. היו לפני אדלר חמישה כתבייד להשוואה. ספרו של אדלר הוא הספר השלם ביותר המצוי תחת ידיו, ועליפיו ערכתיו את המהדורה שלפניכם. על השינויים שהכנסתי בספר, על ההשמטות וההסברים נדון בהמשך הדברים.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטחלה, הוצאת ספרית פועלים

הפעלה מס' 4: מסע בנימין בארץ-ישראל

תאר בעזרת מפת ישראל איך היית נוסע מעכו לחברון.

לפניך קטעים מספרו של בנימין, המתארים את מסעו בארץ-ישראל. סמן בצבע את שמות המקומות בהם ביקר הנוסע.

תחלת ארץ ישראל

ומשם יום אחד לעכו, אשר היתה בגבול אשר, והיא תחלת ארץ ישראל, והיא יושבת על הים הגדול.

ומשם שלש פרסאות לחיפה, היא גר החפר על שפת הים, ומצד אחד הר הכרמל, ובתחתית הר קברי ישראל רבים, ושם בחר קיערת אלהו, ונעשו ייב בני אדום כנסיה, וקראו לה על שם אלהו הנביא. ומשם שלש פרסאות לקיסריה (היא נה אשר לפלשתים), ושם כמו עשרה יהודים ומאתים כותיים, הם היהודים ששומרונים, והיא עיר נפה וטובה על הים, שבנה הורדוס המלך, וקרא לשמה קיסריה. ומשם לסבסטיה היא שומרון, ושם נפר ארמון אהאב בן עמרי מלך ישראל. והיא היתה עיר בצורה מאד ובה מעינות, והיא ארץ נחלי מים ונגות ופרדסים וכרמים ונויתים. ואין שם יהודים. ומשם שתי פרסאות לנבלוש, היא שכם בחר אפרים. ואין שם יהודים, והיא יושבת בעמק בין הר גרום וחר עיבל, ובה כמו אלף כותיים, שומרים תורת משה לכנה, וקוראים להם שומרונים. ויש

ומשם לירושלים, היא עיר קטנה ובצורה תחת שלש הומות ואנשים בה הרבה, וקוראים להם הושקיאליים, הנעקוביים, וארמים וגורגים ופננקים. מפל לשונות הגויים. ויש שם בית הצביעה שקונים אותו היהודים בכל שנה מהמלך, שלא נעשה שום אדם צביעה בירושלים כי אם היהודים לבדם.

ומשם שתי פרסאות לבית לחם יהודה, וקרוב לבית לחם מצבת קבורת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים, כמנון בני יעקב. ועליה כפה בניה על ארבעה עמודים. וכל היהודים העוברים הותמים שכם על אבני המצבה. ובבית לחם שם שני יהודים צבעים, והיא ארץ נחלי מים ובה בורות ומעינות.

ומשם שלש פרסאות לחברון. ובעמק, בשדה, המכילה. שם הסגסיה הנדולה "אברהם אבינו", והיא היתה בית הנסח ליהודים בימי הושקעאלים, ונעשו הגויים ששה קברים על שם אברהם ושדה. וצחק ורבה, יעקב ולאח.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטחלה, הוצאת ספרית פועלים.

סמן במפת ארץ ישראל את מסלול מסעו של בנימין.
האם המסלול שסימנת דומה למסלול שתארת בתחילה?

נסה לשער מה היו שיקולי דעתו של בנימין בבחירת מסלול המסע.
הערה: שאלה זו פתוחה להשערות, בספר אין לה תשובה. החוקרים מעלים אפשרויות אחדות: מטרה מסחרית או כלכלית, שליחות לביקור קהילות יהודיות, עלייה לרגל לארץ הקודש, סקרנות והתעניינות של אדם משכיל ועוד.

קרא את תאורי המקומות בהם מבקר הנוסע.
האם נזכרים ביניהם מקומות שביקרת בהם? אלו הם? השווה את התאורים של בנימין עם המוכר לך.
התבונן בתמונות והשווה את המתואר בהן עם המוכר לך מביקוריך או מצילומים שראית.

ומשם יום אחד לעכו, אשר היתה בגבול אֶשֶׁר, והיא תחלת ארץ ישראל, והיא יושבת על הים הגדול. ושם הנמל הגדול לכל הנודרים ההולכים לירושלים בספינות. ויורד לפניה הנָהָר הנקרא נָהָר קְדוּמִים, ושם כמו מאתים יהודים, ובראשם רבי צדוק נרבי יפת נרבי יונה.

ומשם שלש פרסאות לחיפה, היא גב החפר על שפת הים, ומצד אחד הר הפרקל, ובתחתית ההר קברי ישראל רבים, ושם-בהר קערת אליהו, ועשו שם בני אדם קנסיה, וקראו לה על שם אליהו הנביא. ובראש ההר נָהָר מקום המנוח ההרוס אשרא אליהו בימי אחאב, הוא מקום המנוח העגל כמו ארבע אמות. ובתחתית ההר יורד נחל קישון

ומשם שלש פרסאות לקיסריה (היא גת אשר לפלשתים), ושם כמו עשרה יהודים ומאתים כותיים, הם היהודים השומרונים, והיא עיר יפה וטובה על הים, שפניה הורדוס המלך, וקרא שמה קיסריה.

ומשם לקספסיה היא שומרון, ושם נָהָר ארמון אחאב בן עמרי מלך ישראל. והיא היתה עיר בצורה מאד ובה ספינות, והיא ארץ נחלי מים ונגות ופרדסים וכרמים נזיתים. ואין שם יהודים. ומשם שתי פרסאות לנבלוש, היא שכם בהר אפרים, ואין שם יהודים, והיא יושבת בעמק בין הר גרזים ונהר עיכל, ובה כמו אלף כותיים, שומרים תורת משה לבדה, וקוראים להם שומרונים.

ומשם לירושלים, היא עיר קטנה ובצורה תחת שלש חומות נאנשים בה הרבה, וקוראים להם הישמעאלים, הנעקוביים, נאנמים וגורגים ופננאים, מפל לשונות הגויים.

והם מאתים יהודים, נרים תחת מגדל נור בפאת המדינה. ובחוקה שקמנדל נור הפנן הראשון של היסוד, קעשר אמות, והוא מפנן הפדמונים שקנו אבותינו, והשאר מפנן הישמעאלים. ואין בכל העיר מקום חוק יותר ממנדל נור.

ושם בירושלים, בפית אשר לשלמה, ארוות סוסים אשר בנה בנן חוק קאר מאננים גדולות. לא נראה בפנן ההוא בכל הארץ. ושם נראית עד היום הפרכה שהיו הפנהים שוחטים את זבתיהם, והפאים שם מיהודה פותבים שקסם על הפחל. ויוצא אדם משער יהושפט אל מעק יהושפט, הוא מדבר העמים. ושם מצבת יד אבשלום וקבר עזיהו הסלף, ושם מעין גדול, ומי השלוח בנחל קרנן. ועל המעין בנן גדול מימי אבותינו, ולא ימצא שם אלא מים מעטים. ואנשי ירושלים, רבם שותים ממי המטר, שיש להם גבים בכתיהם. ועולים מעמק יהושפט אל הר הזיתים, כי אין ירושלים והר הזיתים אלא העמק בלבד. ומהר הזיתים רואים ים סדום. ומים סדום שתי פרסאות לנציב סלח, שהיתה אשת לוט, והצאן לוחכות ממנה, ואחר כך חונרת וצומחת בכראשונה. ולפני ירושלים כמו שלישה פתים של קברי ישראל, שהיו קוברים מתייהם פימים ההם. ועל כל קבר וקבר יש תאריף, אכל בני אדם הורסים מן הקברים ובונים פתים מן האננים.

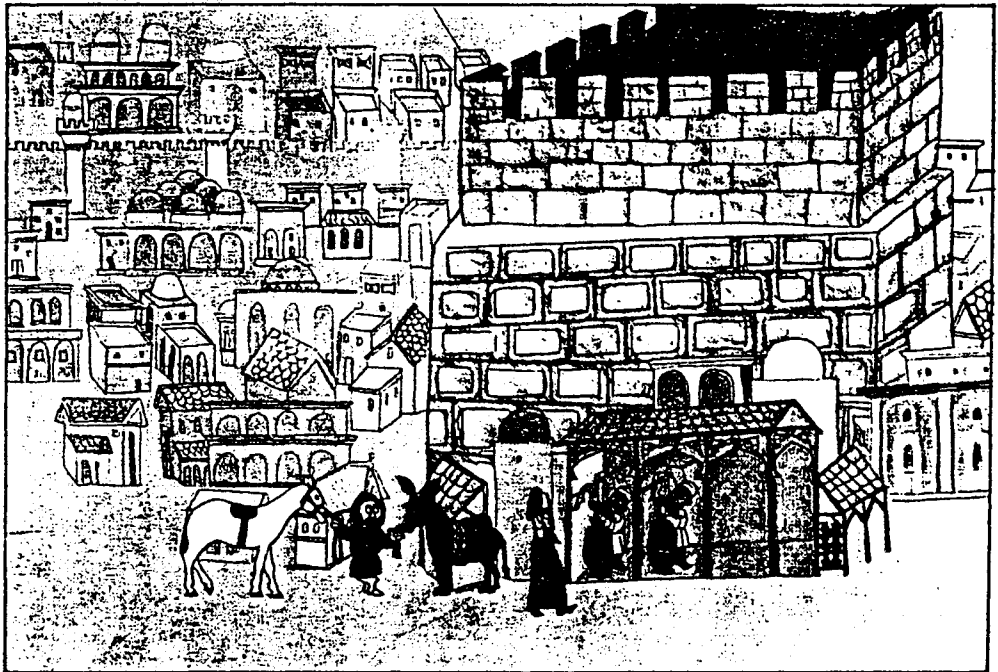
יש בירושלים ארבעה שערים: שער אברהם ושער נור ושער ציון ושער יהושפט לפני בית המקדש שהיה בימי קדם. ובנה עליו עומר בן אל קטאב פפה גדולה ונפה ער קאר. ואין מכניסים שם הגויים שום צלם ולא שום תמונה, אלא שבאים להתפלל תפלתם. ולפני אותו מקום - פחל מערכי, והוא אחד מן הפתלים שהיו בקדש הקדשים, וקוראים לו שער הכתמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הפחל בעזרה.

סביב ירושלים הרים גדולים, ובהר ציון קברי בית נור וקברי המלכים אשר כמו אחריו.

ומשם שתי פרסאות לבית לחם יהודה, וקרוב לבית לחם מצכת קבוצת רחל על אם הדרך. והמצבה עשויה מאחת עשרה אבנים, כמנין בני יעקב. ועליה כפה פנויה על ארבעה עמודים. וכל היהודים העוברים הזתמים שם על אבני המצבה. ובבית לחם שם שני יהודים צבעים, והיא ארץ נהלי מים ובה בורות ומעינות.

ומשם שש פרסאות לחברון. ובעמק, בשדה, המכפלה. שם הפנסיה הגדולה "אברהם אבינו", והיא הייתה בית כנסת ליהודים בימי הישמעאלים, ועשו הגויים ששה קברים על שם אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב וזארה. ואומרים לנוצרים שהם קברי האבות, ונותנים שם קמון. אבל אם יבוא יהודי שם, שיתן שכר לשוער של המערה, ויפתח לו פתח בגל שיהיה עשוי מימי אבותינו עליהם השלום, ויגד אדם למטה בגר דלוק בגדו במערה אחת, ולא ימצא שם כלום, וגם בשניה, עד שיבוא אל השלישית והגה שם ששה קברים: קבר אברהם ויצחק ויעקב ושרה ורבקה וזארה, זה כנגד זה, כלם חתומים, אותיות חקוקות על קבריהם. ובמערה סדליקים עששית אחת בכל יום ניום, ובכל לילה ולילה על הקברים. ושם חכיות הרבה, מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים שם מתייהם בית ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, ומניחים שם עד היום הזה.

מתוך: מירה מאיר (עורכת), ספר המסעות של בנימין מטודלה, הוצאת ספרית פועלים

אפשרות לפעילויות נוספות בהרחבה לחטיבת הביניים:

1. תמונת העולם בימי הביניים: הארצות הנזכרות, דרכי התחבורה, מפות ימי הביניים.
2. העולם היהודי בימי הביניים: ארצות הפזורה היהודית הנזכרות, יהדות ארץ ישראל על-פי הספר ועל-פי המחקר, יהדות ספרד.
3. העולם המוסלמי על-פי תאורי בנימין: טקסים, מנהגים, צורות שלטון; קשרים ויחסים בין הדתות.
4. העברית של ימי הביניים - עיסוק מעמיק יותר בסגנון הספר, גלגולי מילים ומשמעותן, לשון שירת ימי הביניים.
5. אמנות התקופה - פיסול, אדריכלות, ציור, והביטוי בספר זה (באיורים ובתאור המילולי).

ביבליוגרפיה

1. מסעות ארץ-ישראל של עולים יהודים מימי הביניים עד ימי ראשית שיבת ציון. אברהם יערי, הוצ' "גזית", ת"א, תש"ו.
 - א. המבוא - עמ' 9-30.
 - ב. פרק א' - מסעות ר' בנימין מטודלה בא"י ובסוריה.
2. "ספר המסעות של ר' בנימין מטודלה" - האוניברסיטה העברית, החוג להיסטוריה של עם ישראל, המהדורה של Marcus Adler הנמצאת במוזיאון בלונדון.
3. כיסופים לציון - ראובן קשאני, ירושלים יוני 1981. הוצא בסיוע ועד עדות הספרדים בירושלים. הפרק: מסעות בנימין מטודלה עמ' 9-12.
4. בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש - "קרוס" דר-ירחון למורי דרך, ינואר 1981, מס' 14-13. הפרק - בנימין מטודלה.
5. השירה העברית בספרד ובפרובאנס, חלק א', חיים שירמן, הוצאת מוסד ביאליק ודביר, 1956.
 - א. קטעים במבוא.
 - ב. הפרק על ר' יהודה הלוי עמ' 425-532.
6. "ראה שמש" - רינה צדקה, רכס הוצאה לאור, 1988.
 - א. הפרק "יועץ ומקיס" עמ' 112-117.
 - ב. על ר' יהודה הלוי עמ' 249-251.
 - ג. על העברית בימי הביניים עמ' 235-242.
7. דברי הימים כרך ב' ימי הביניים - מיכאל זיו, חיים ה. בן-ששון, יעקב מ. לנדאו, הוצ' יובל בע"מ, חיפה, תשל"א.
 - א. פרק 15 - מסעי הצלב.
 - ב. פרק 20 - תנאי החיים של היהודים בספרד. וכן קטעים נוספים ללימוד התקופה והרקע.
8. אטלס היסטורי לתולדות העמים וישראל - ברור משה, קדמון נפתלי, יבנה, ת"א תשכ"ז.

המפות: אירופה בראשית המאה ה-11, עמ' 19
מסעי הצלב עמ' 20.
9. אטלס לתולדות עם ישראל - עורך ראשי מיכאל זיו, סטימצקי. המפה: היהודים בארצות האיסלאם והנצרות בימי מסעי הצלב. עמ' ח'.
10. אנצ' עברית כ"ו ערך עברית, לשון ימי הביניים (דוגמאות רבות מופיעות בחוברת של מרדכי רוזן לנבחני בחינות הבגרות בלשון העברית, עם-עובד).

"הנער מסיביליה" ו"פרידה אחרונה מקורדובה"*

עיון משותף עם הסופרת דורית אורגד בשני ספריה, והצעות
דידקטיות

דליה שטיין

הז'אנר: "רומן על רקע היסטורי"

"הרומן ההיסטורי" מאפשר לקרב את בני הנעורים אל תקופה היסטורית, על ייחודה ועל מאפייניה.

"הרומן ההיסטורי", עם היותו "בדייה ספרותית", חייב בנאמנות ל"קווי המתאר" ההיסטוריים בתקופה הנידונה: לארועי התקופה, למקומות, לזמנים, ולאישים מרכזיים.

תוך מעקב אחר עלילת הסיפור מתוודע הקורא הצעיר לתהליכים היסטוריים, למרחבים גיאוגרפיים, לומד להכיר אישים ומושגים, וסופג באופן בלתי אמצעי את רוח התקופה.

שני הספרים שלפנינו, שייכים לז'אנר "רומן על רקע היסטורי". בז'אנר זה אין מחוייבות לדמויות היסטוריות מסוימות, שחיו בתקופה המתוארת. גיבורי הסיפורים, אינם דמויות אמיתיות מן העבר, אלא דמויות בדויות, פרי דמיונה של הסופרת, הממקמת אותן במקום ובזמן, ומעצבת את העלילה תוך נאמנות לרקע התקופה. הסופרת דורית אורגד מספרת על הנאמנות לפרטים ועל הדיוק המירבי בהבאתם, שז'אנר זה מחייב: "נתבעת מסירה מדוייקת של צורת החיים. למשל, כשציינתי את פרח הצפורן היה עלי לברר אם אכן היו צפורנים באיזור בתקופה זו. כשקראתי לאחותו של מנואל - מרינה (שם מקובל בספרד) העירו לי ששם זה אינו מתאים למי שמוצאו מפורטוגל, ושיניתיו ל"רמדיוס" (שם שמקובל הן בפורטוגל והן בספרד). צריכה הייתי לחקור איזה לבוש היה מקובל על בני המעמדות השונים, אילו מוסדות היו קיימים, מנהגים, וכו'..."

בעת כתיבת הספר "פרידה אחרונה מקורדובה" נסעה דורית פעמיים להולנד ולארצות נוספות בהן מתרחשת העלילה, שם ביקרה במוסדות מחקר, במוזיאונים, בארכיונים וכו'.

* אורגד דורית: הנער מסיביליה. הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים.
אורגד דורית: פרידה אחרונה מקורדובה. הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים

כסופרת הכותבת לילדים, מודעת דורית לכך שהנערים, גיבורי הספרים, מעוררים תחושות של קירבה ושל הזדהות בקוראים הקרובים לגילם, חרף המרחק ההיסטורי וההבדלים הרבים: "הילד הוא אותו ילד, נפש האדם לא השתנתה ...".

הסופרת דורית אורגד כתבה ספרים נוספים הכתובים בזיאנר של "רומן על רקע היסטורי", בהם מופיעים ילדים יהודיים כדמויות מרכזיות בארועים על רקע תקופות היסטוריות שונות בחיי עמנו. ואלה הם הספרים:

חטופים לצבא הצאר/מרכזו שור, לקום מחדש/דומינו, במבחן ימים סוערים/הדר (מהדורה חדשה של "ספינה רעועה"), שני חברים בממלכת הצלבנים/מסדה, האוצר במערת החר/כתר, וכן ספר חדש היוצא לאור בימים אלה: פקודות בשפה זרה/דומינו.

דורית מנסה להסביר מה הביא אותה לכתוב ספרים בזיאנר זה: "אולי השאלה הזאת של סוד הקיום שלנו, ומי אנחנו בעצם ...?"

על שילוב דמויות בדויות במרחב ובתקופה היסטורית כלשהי, מוסיפה דורית: "אני מנסה להוריד את הדברים מגובה המחשבה המופשטת לעובדתיות שבמעשה, למה שהתרחש, לתאר את הדמויות, אבל, לקחת את הפרט שעבר את החוויה הזו, ולראות מה קורה לו בתופעה הכללית הזאת, איך הדבר משפיע עליו, איך הוא מצליח לשרוד. אני, תמיד מחפשת את האדם בתוך הרעיון הכללי".

הרקע ההיסטורי לרומנים בהם נדון הוא חיי האנוסים בפורטוגל ובספרד בתקופת האינקוויזיציה, במאה ה-17. ב"פרידה אחרונה מקורדובה" מתואר גם תהליך החזרה ליהדות הגלויה. בספר זה יש התייחסות לתקופת הפריחה התרבותית בהולנד בתקופה זו, בעיקר בתחום אמנות הציור.

בין שני הספרים קיים קשר מרתק בייחודו: הספר החדש - "פרידה אחרונה מקורדובה" איננו מהווה המשך ל"נער מסיביליה". גיבורי שני הספרים - שונים, אך קרלוס, גיבור הסיפור "פרידה אחרונה מקורדובה" פוגש באנטוורפן את מנואל, גיבור הספר "הנער מסיביליה" ומתיידד איתו. כך ניתנת גם לקורא אפשרות "לחדש את הקשר" עם מנואל ועם משפחתו וללוות אותם כברת דרך נוספת בארץ המפלט, בפלנדריה.

מה אומרות הכותרות? (על נדודים ועל בעיית הזהות)

"כשאני כותבת על נושאים בהיסטוריה היהודית, מטבע הדברים, אני מוצאת את עצמי עוסקת בנדודים, במעבר ממקום למקום ...", אומרת דורית. ואכן במפגש הראשון של הקורא עם הטקסט, בכותרות שני הספרים, מובלט נושא הנדודים; שני הנערים, גיבורי שני הספרים, אינם מוצגים בכותרות בשמותיהם. הם מאופיינים לראשונה באמצעות ... שמות מקומות.

הנער מסיביליה - אינו נזכר בשמו (מנואל). במפגש הראשון עם הקורא הוא מאופיין כ"נער מ...".

כותרת הסיפור מדגישה מחדש את העובדה, שהעלילה ברובה מתרחשת בסיביליה, אך גם מצביעה על מציאות החיים של גיבור הסיפור, הנקלע למצבים חוזרים ונשנים של בריחה ממקום למקום, של נודדים מ... אל... . בכל מקום חדש הוא בבחינת **הנער מ** ... מרגע בואו לסיביליה הריהו "הנער מסיביליה", אך בעיני בני העיר החדשניים הוא בחזקת "הנער מ... פורטוגל": "רק ראו אותנו ומיד צעקו: 'פורטוגלים עלובים'. וכינויים גרועים עוד יותר: 'מאראנוס' (חזירים) ו'סוסיוס' (מלוכלכים), כינו אותנו". (הנער מסיביליה, עמ' 14).

נושא הנודדים זוכה לעיבוי בהמשכו של הסיפור:

- מההקדמה אנו למדים שעיר הולדתו של מנואל היא **בראגאנסה** שבצפון פורטוגל.

- סיפור העלילה נפתח בדיווח הנער: "אנחנו חדשים בעיר. אבל אני מתמצא בה כבר די טוב." משפחת האנוסים נמלטה מפורטוגל לסיביליה שבספרד. כאן מתרחשים מרבית הארועים בעלילה ולכן גיבורנו הוא "הנער מסיביליה", כשם הסיפור.

- בסוף הסיפור נימלטים בני המשפחה דרך היס אל ארצות השפלה, ומקווים להגיע אל העיר הנאורה **אמסטרדם**.

כותרת הספר "פרידה אחרונה מקורדובה", היא כותרת ממצה המצביעה על מצב של הימלטות, שפירושה גם פרידה מ... ובריחה אל... וכן - כותרת של חזות, שמשמעותה מתבהרת רק בסיום הסיפור; קרלוס נפרד מקורדובה פעמיים: בפעם הראשונה בעל-כורחו, בלית-ברירה. שכן הנער שהתייתם מאביו (קרובן האינקוויזיציה), ושאיבד את אחיו הקטן (ממחלה), - מותיר אחריו בקורדובה, את אימו, הנמקה במבצר האינקוויזיציה.

קרלוס חוזר מאמסטרדם הבטוחה, לקורדובה, מצליח למלט את אימו מצפורני האינקוויזיציה, ויחד איתה נוסע לאמסטרדם בידיעה שהפעם זו אכן ... "פרידה אחרונה מקורדובה"; פרידה מתוך רצון, מתוך בחירה.

לדברי קרלוס: "לא אשוב עוד לעולם לעיר שבה נולדתי, חשבתני, זו הפרידה השנייה והאחרונה, שאני נפרד מקורדובה".

שמות העצם **פרידה**, **בריחה**, הן מלים טעונות; נוסף לאינפורמציה שהן מקנות, הן מעוררות רגשות; המילה **בריחה** מעלה את תחושת הסכנה, והמילה **פרידה** - מצביעה על הקושי המוכר לכל, לנתק קשרים ולהתרחק (ולו זמנית) מהקרובים לליבנו.

לביטוי "פרידה אחרונה מקורדובה" מעניקה דורית גם משמעות סמלית רחבה: בניגוד למקומות אחרים שמהם גורשו היהודים, ולאחר מכן שבו אליהם, "כאן, בספרד ... כנראה משום שזה נמשך כל-כך הרבה שנים - מאתיים שנה של דיכוי, חדרו הדברים עד לעומק כזה ... ואולי, לכן ... אני מביעה השערה - התוצאה היא שלא חזרו. את כל זה רציתי לתת בשם, בשבילי זה מאוד חשוב".

לפי עדות המחברת, מסמל הביטוי "פרידה אחרונה מקורדובה", את המשמעות של הסופניות שהעניקו מגורשי ספרד לפרידה האחרונה ממנה. חרם היהודים על ספרד נשמר במשך שנים רבות, מכוח הזיכרון הלאומי של איימי האינקוויזיציה .

בעקיפין משתמעת מכאן המסקנה של התנועה הציונית; כל עוד חיים יהודים בגלות, הרי הם צפויים למצבים של "פרידה מ ... ובריחה אל ..."

אם נושא הנדודים מובלט בכותרת, הרי שהנושא הנרמז והמשתמע ממנה הוא בעיית הזחזח: דורית מקשה: "כשאתה נודד ממקום למקום, מי אתה? האם אני, מנואל, הנער מסיביליה, בן דת משה המתחזה לנוצרי, או שאני עכשיו בן פלנדריה? אני נודד עקור ואין לי זהות מוגדרת."

מהם המרכיבים הדומיננטיים בזהותו של נער הנודד ממקום למקום, ומהו יחסו למקום מגוריו ולתרבות המקומית: "הקשר למקום מעגן אותך בתרבות המקומית, אתה לא מנותק, היה יתור הזהב, אתה היית קשור למקום, היית שייך".

ניטיב להבין את מצבה של הנפש החצויה בין התרבויות אם נזכור (כפי שמודגש בשני הספרים) - לילדים היהודיים נודע דבר זהותם הדתית רק כשהתבגרו, והיו מסוגלים לשמור בסוד את אמונתם. עד למהפך זה בחייהם, הם הזדהו עם מוריהם הנוצרים ועם ההיסטוריה והתרבות המקומיות.

קרלוס נזכר בשעורים המעניינים של דברי ימי ספרד, שלמד בטרם נודע לו על מוצאו היהודי: "הצדקתי בליבי את ההתרגשות שאחזה במורי בדברו על העוולות שנעשו לספרדים על-ידי עמים אחרים, וחשתי כאילו נפגעת בשל כך גאוותי, גאוות ספרד. השיחה הסודית עם סבא, שבה נתגלה לי מוצאי האמיתי, לא שינתה את יחסי למולדתי." קרלוס מעדיף לחשוב על סיפורי סבא, על היחס הנאה שגילו כלפי היהודים בעבר בני ספרד המוסלמית, ומשתדל להימנע מלהרהר במתרחש בהווה בככר המרכזית של קורדובה.

קרלוס מיטיב לבטא את תחושת אי השייכות למקום: "אמרתי לעצמי: 'אשרי האיש שכך אוהב את עירו, ואני איזה מקום אני אוהב?'"

האנוסים בחיי היום-יום - שמירה עיקשת על הזהות היהודית

"מאתיים שנה לאחר התנצרותם שומרים האנוסים על אמונתם היהודית, וממשיכים לקיים את מנהגיהם היהודיים מתוך שכנוע עמוק. זאת ללא ריטואל גלוי לעין, וללא הנהגה דתית, המסייעים בדרך כלל לשמר אמונה ומנהגים דתיים." אומרת דורית.

במרכז שני הספרים ניצבת הבעייה של ההתמודדות היום-יומית במשא כפל הזהויות: האמיתית, היהודית - בסתר, בהחבא, והזהות השאולה, החיצונית, "המסיכה המגינה" כלפי חוץ.

ממי היה עליהם להתגונן, להיזהר? מהכל - כולל זהירות האדם מעצמו, מפליטת פה, מהסגרת סוד אמונתו, בשל רגע של חולשה, של אי-עמידה על המשמר. הספרים גדושים בדוגמאות לרוב, כגון: נקיטת אמצעי זהירות מפני השכנים, מהמשרתים שבבתיהם, מילדיהם הקטנים, שבבלי דעת יכלו למסור מידע מרשיע, מהמורה הנוצרי שבא ללמד את הילדים בבית, ממכרים חדשים, מחבורת בני נוער, שלא לדבר על אנשי הכנסייה, שליחי האינקוויזיציה.

מעניינים התחכום, דרכי ההערמה של האנוסים ושיטות החסוואה של קיום המנהגים היהודיים: מנאל מספר על קביעת סימן מוסכם בחלון עם השוחט. האב ממנהר לברך ברכת המזון, לפני שיבת הבן הצעיר הביתה. בשבת, לפני צאת המשרתת מהבית, היא מתבקשת להדליק אש בתנור, כדי שייראה עשן יוצא מארובת הבית בשבת. האם יושבת בשבת עם הכישור ליד החלון, הבלשים והשכנים אינם יכולים לראות שהיא אינה עובדת. האב הרופא נוטל איתו בשבת את הבן הקטן לבקר את חוליו, כדי שהילד יקבל את התשלום. בימי הצום ממלאים את המטבח בכלים ובשיירי מזון, להטעות את המשרתים; "כך בצום הגדול, וכך בצום מלכת אסתר". ביום ששי מחליפים בגדים בחשאי: 'אסור שאנה תחשוד שאנחנו מחליפים בגדים לכבוד שבת.' בני המשפחה יוצאים לשדה, לחוג את חג הסוכות, הרחק מעין רואים, ודואגים לתאם ביניהם את דברי ההסבר למשרתים. באוזני הגוארדס (שומרי החוק), שהופיעו בבית במפתיע בשבת ותבעו הסבר על הניקיון ועל המפה הלבנה הפרושה, נשבע האב במריה הקדושה, שאין קשר בין אלה לבין יום השבת, אשתו היא פשוט - חולת נקיון ...

לא פחות מתוחכמים חייבים להיות התרוצים שמשמיעים בני המשפחה באזני הקטנים, לתופעות המעוררות את תמהונם: קרלוס נפגש עם סבו וזכרון האש המכלה את גוף אביו ממיס בו "נחלי מים", אך דודתו מתרצת באוזני הקטנים את מה שנראה כתגובה מוגזמת לפגישה, בפשטות: "זאת ההתרגשות".

בכנסייה, מתקשים האנוסים לעמוד באילוץ לקיים, ולו למראית עין, את מנהגי הנוצרים, כשהלב מתקומם כנגד הכפייה: "בכניסה לכנסייה הרמנו יד, כאילו להצטלב, ואחר-כך הורדנו אותה לאט מטה." וכן, "כשקיבלתי חתיכה מלחם הקודש, שמתי אותה מתחת ללשון, כמו שלימד אותי אבא, ואחרי זה ירקתי אותה." נראה למנואל ששפתי אביו לא נגעו בצלב שהוגש לנשיקה. הוא עצמו חש צריבה בפה כשנגעו שפתיו בצלב.

התנסות מיוחדת במינה היא לשמוע את הקטנים במשפחה מושפעים מדרשות הכומר ומדעותיו על היהודים: חוסה הקטן אומר: "אף פעם לא ראיתי יהודים, אבל אני לא פוחד מהם".

דמויות הנערים גיבורי הספרים

מנואל מייצג את הילד היהודי, בן למשפחת אנוסים, הנווד עם בני משפחתו ממקום למקום, מבלי להיות שותף לסוד הגדול. "שיחה לילית ארוכה" עם אביו במרתף הבית, הופכת עליו את עולמו. הגילוי בערב "הצום הגדול", מצרפת אותו בפועל למקיימי מצוות צום יום הכיפורים. הוא חש גאווה על שסומכים עליו, ומרגיש עצמו בוגר. עם הגילוי, קם חייץ בינו לבין אחיו הקטן, זה רוצה לשחק כתמיד. מנואל המודע לקדושת היום, רואה לפתע את אחיו בעיניים אחרות; "כה קטן נראה בעיני עכשיו, כשהתחלתי להשתייך לגדולים." מנואל עובר התנסויות קשות, אך ניתן לומר שגורלו שפר עליו בהשוואה לקרלוס. משפחתו הגרעינית של מנואל נשארת בשלימותה. האב רופא, המשפחה אמידה, ומהספר "פרידה אחרונה מקורדובה" עולה שמשפחתו התבססה יפה מבחינה כלכלית-מעמדית גם בארצות השפלה. מצבו של קרלוס שונה לחלוטין. אגרופה הקשה של האינקוויזיציה פוגע בבני משפחתו, האב עולה למוקד, אחיו נפטר ממחלה, ואימו שבויה בידי האינקוויזיציה. בכאב לב הוא נאלץ לצאת את קורדובה עם משפחת דודו, ולהתרחק מהעיר בה כלואה אימו.

קרלוס הוא נער בעל איכות מיוחדת, הוא אמן. הוא מתעמת עם דודו, שכופה עליו (מתוך דאגה), ללמוד מקצוע תכליתי ומכניס - צביעת בדים. הוא נאבק על זכותו ללמוד ציור, ולהתפתח כצייר.

כאמן הוא בעל נפש רגישה, ומגיב על דברים בדרך שונה. חוויית גילוי יהדותו מפי סבו, עוברת עליו כחווייה קשה (בהשוואה למנואל): "פתאום התברר לי שיש אמת במה שבני הנוער בעירנו היו צועקים אחרינו ברחוב שאנחנו 'מרנוסי' - (חזירים)". פתאום, מילות הגנאי שנשמעו ברחוב כעלילה, מתבהרות כנכונות.

יחס מיוחד יש לה, לדורית, כלפי קרלוס, ויש לה שני הסברים לכך: הראשון, לאחר שדמות קרלוס כבר חיה "חיים עצמאיים", גילתה דורית אפשרות של זיקה בין שמו לבין השם הלועזי של אביה - קרל. וההסבר השני - דורית חשה הזדהות עם קרלוס כאמן, כאדם יוצר, רגיש, החי לו בעולם עשיר שהוא בורא לעצמו. לכן, אין זה מפתיע שתאורו של קרלוס משולב בהערות ארספואטיות רבות, כגון, דברי המאסטר, (המורה לציור): "כשרון, הוא אומר, דומה לאדמה דשנה, אם לא תושקה, לא יעלה יפה."

וכן, תאור ההתרגשות וקדחת היצירה האוחזות בקרלוס כשהוא מתבונן ברישומים החפוזים בציורו של מנואל: "ולפתע חשתי את הדם רץ בעורקי במהירות, כאילו התפרץ בכוח מליבי וזרם במערבולות בתוך גופי ...", כי לנגד עיניו מצטיירת תמונה מרהיבה ביופיה. או, תאור ההרגשה של האמן אחרי ליל יצירה ללא שינה: "לילה מופלא שעבר ביעף כחלום, ובבוקר לא הייתי עייף כהוא זה, ואצבעותי היו מלאות כוח להמשיך ולצייר."

הערה ארספואטית המתייחסת לספרות, משמיעה דורית מפי דודו של קרלוס. - בני הדוד שואלים את אביהם, אם יש אמת בסיפור האטימולוגי על שם העיר אנטוורפן (זריקת-יד), והוא משיב: "בכל אגדה, כך אומרים, יש גרעין של אמת."

הערות לדרכי הוראת הספר השלם (הערות מקדימות להצעות הדידקטיות)

מאחר שאין לנו עוסקים בסיפור הקצר, אלא ברומנים שיריעתם רחבה, על המורה להיערך לארגון פעילויות התלמידים, בהתאם למטרות שקבע, למשך הזמן המוקדש לנושא בבית ובכתה, ול ... מצב הזמינות של הספרים.

המושג "קריאה מונחית" - רומז על מעורבות במהלך הקריאה של התלמיד. המעורבות מתבטאת בדרך כלל בשלושה שלבים:

1. פעילות מקדימה לקריאה - בכיתה (רי' להלן - פעילויות מקדימות).

2. מטלות המנחות פעילויות התלמיד בשלב הקריאה בבית.

3. איסוף וסיכום בכתה.

אם אין אפשרות להסתמך על קריאת הספרים בבית, אפשר לצלם קטעים נבחרים, להסתייע בהם להפעלת התלמידים, ולקוות שיווצר גם הגירוי לקריאה בבית. הפעילויות המובאות להלן הן בגדר רשימת הצעות לבחירה. שיטות ההוראה השונות, מאפשרות וריאציות בין מטלות אחידות לכל תלמידי הכיתה, לבין גיוון ושוני במטלות.

השוני במשימות יכול להתבטא לא רק בשוני בין הנושאים, אלא גם בכיווני החקירה של התלמידים;

1. "משימות אורך", או, "משימות דיאכרוניות", - המומינות לבחון השתלשלות תופעה לאורך הספר כולו;
2. "משימות רוחב", או "משימות סינכרוניות", - משימות זהות, הנבדקות בו-זמנית על ידי קבוצות התלמידים השונות, כשעל כל קבוצה מוטלת האחריות לפרק, או לחלק מסוים כלשהו בספר.

פעילויות מקדימות - פעילויות של קדם-קריאה פעילויות אלה נחלקות לשני סוגים עיקריים:

1. פעילויות קדם-קריאה של מפגש ראשוני עם הספר: הפנייה אל הכותרת, העטיפה (החיזונית והפנימית), תוכן העניינים, ואל ההקדמה. פעילות "גבולית" (בין טרום-קריאה לקריאה) היא בדיקת המצג (האכספוזיציה). פעילויות אלה מזמינות בחינה מחודשת לאחר קריאת הספר (הדגמות - להלן).
2. פעילויות קדם-קריאה חוץ-ספרותיות, המיועדות לעורר מוטיבציה לקריאה: מעין "פרוזדור מוביל" אל היצירה, ע"י ערוך עניין בנושא, בתקופה, בבעיה חברתית, במצב אנושי. או, ערוך רגשות באמצעות הפניית המבט פנימה, ויצירת סינטזה בין מושג או סיטואציה נתונים לבין "האני". לדוגמה: קירוב מושגים כמו "פרידה", או "סוד" והפנמתם באמצעות העלאת אסוציאציות וקונוטציות, מיפוי המושגים, או על-ידי פעילויות יצירתיות, מילוליות ואחרות.

פעילויות קדם-קריאה של מפגש ראשוני עם הספר

1. התייחסות לכותרות
 - א. מה בכותרת? (שמות מקומות, מלים טעונות כמו: פרידה, אחרונה).
 - ב. מה ניתן להבין ולשער על-פי הכותרת? (נדודים, זהות - ר' הפרוט במאמר).
 - ג. לאחר הקריאה - מהן המשמעויות הגלויות והסמויות בכותרת? מה נוסף/השתנה בהבנה לאחר הקריאה? (רצוי להדגים על-פי הטקסט).

2 מבט על עטיפת הספר

א. מה בעטיפה הקדמית? התלמידים יתבוננו בעטיפה, יבדקו את המידע, (שם הסופרת, שם הספר, שם ההוצאה) ויפנו ל"מדרש התמונה".
מה בציור? איזה מידע ואילו מסרים הוא מעביר? (בקדמת התמונה - ב"נער מסיביליה" - דמות הנער בלבוש התקופה, מביע פחד, מאחוריו - דמויות - תהלוכת דת, אנשי אינקוויזיציה וחומות הטירה המאיימת. ברקע - שמיים אדומים ובהם עשן שחור מתאבד). בציור, כמו בסיפור, מובלט הילד-הפרט על רקע מאפייני התקופה וסמליה. **לאחר הקריאה** ישקלו התלמידים; האם ממלא הציור את יעודו? במה? ויעלו הצעות אחרות לתכנון העטיפה הקדמית.

ב. מה בעטיפה האחורית? (בדיקת המידע);

ג. מבט על גב הספר. (בציודו הגלוי בספרייה - פרטי המידע החיוניים);

ד. מבט על העטיפה הפנימית - (מבין הפרטים, תופנה תשומת הלב לשם המאיר, ותצוין העובדה שהיועץ המדעי לספר הוא חוקר היסטוריה, כמתחייב מהזיאנר).

3 בדיקת תוכן העניינים מה ניתן ללמוד (להתרשם)?

מרבית שמות הפרקים - חידתיים, אינם ברורים.
עיצוב הסיפור יוצר מתח, תוכן העניינים מעורר סקרנות לפני הקריאה. שימוש במלים טעונות רבות, הקשורות במתח ובמסתורין (איגרת סתרים, בסוד חבורת ... לילה, משפטי שאלה הקשורים בתכנים מפחידים: הפרצה מגיפה? לאן נעלמה ליאונור? ביטוי דו-משמעי "הכבשה השחורה של המשפחה").

לאחר הקריאה נחזור אל שמות הפרקים לבחון מה הובהר, מהן המשמעויות שנוספו?

4 מה בהקדמה?

לפנינו הזדמנות להדגים לילדים עד כמה חשוב העיון בהקדמה או במבוא לספר. ניתן בו מידע שמסייע להתמצא ולהבין את הסיפור:

מידע על בני המשפחה - נציע לארגן את המידע על-ידי שרטוט אילן היוחסין, תחילה על-פי ההקדמה ואחר-כך יורחב, במהלך הקריאה.

מידע על התקופה, על מקומות, הבהרת מושגים מרכזיים (אינקוויזיציה, אוטו-דה-פה וכו') - התלמידים יחלו לערוך מילון ערכים ומושגים (שיגדל ויתרחב).

כדי להתמצא במקומות יחלו התלמידים בשרטוט "מפת הנדודים", או ב"הנפקת" בולים למקומות הנזכרים.

הסבר תמציתי של בעיות האנוסים, על הסיכונים בשמירה על יהדותם. השאלה היא; מדוע הובא הסבר זה בהקדמה? בהקדמה מועלית ומוסברת הבעייה המרכזית בחיי האנוסים ומבחינה ספרותית הציר המרכזי המניע את העלילה.

נשים לב למבנה ולסדר הבאת הדברים בהקדמה לספר "הנער מסיביליה", מן הפרט אל הכלל ובחזרה לפרט.

א. המקרה הפרטי של משפחת נונייס.

ב. מעבר אל כלל האנוסים.

ג. שיבה אל המקרה הפרטי, אל משפחת נונייס.

לאחר ההיכרות עם בני המשפחה, "רוכך" הקורא להסבר ברמה המכלילה, על רקע המציאות המאיימת על הדמויות שהכיר.

בסיום ההקדמה, תיאור אוקסימורוני של סיביליה, היפה והמאיימת כאחד. עינו של מנואל מתרשמת מההוד ומהפאר שבסיביליה - מארמונותיה ומגניה; ואילו המספר מדווח על האימה המאיימת, המומחשת על-ידי מצודת האינקוויזיציה, מבצר טריאנה.

מנואל הופך לגיבור הטראגי, התמים, המתרשם מהיפה בעיר, ואינו יודע את הידוע למספר ולקורא על צידה האפל.

לאחר הקריאה נפנה שוב אל ההקדמה ונבדוק מה היתה תרומתה להתמצאות ולהבנת הסיפור.

הסופרת - ההתייחסות אל הסופרת, בשלב של קדם קריאה, תהיה קצרה, אלא אם כן, מוגשים הספרים במסגרת הנושא: "ייחודו של יוצר". בדרך-כלל, תהיה הרחבת ההתייחסות אל הסופר בשלב הסיכום.

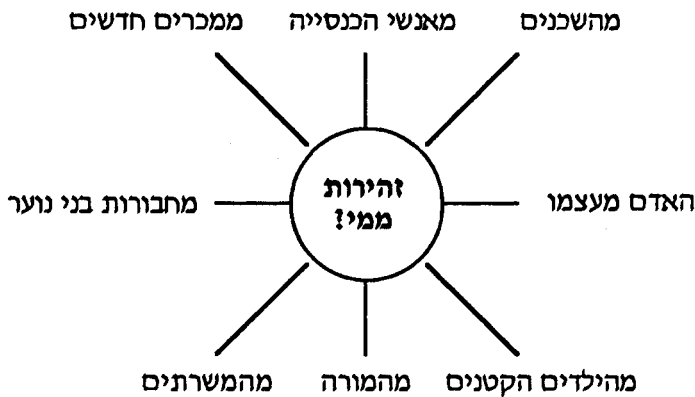
לאחר הקריאה יביעו התלמידים את התרשמותם ואת הערותיהם. תלמידים שקראו מספרי המחברת, יצינו את שמותיהם, יביעו דעות, וימליצו על ספרים שמצאו חן בעיניהם.

הספרים שכתבה דורית אורגד בז'אנר זה ובז'אנרים אחרים, יובאו לכתה. התלמידים יופנו ל"לכסיקון אופק לספרות ילדים" ולמאמרים שהופיעו ומופיעים במדורי הספרות, בעיתונים.

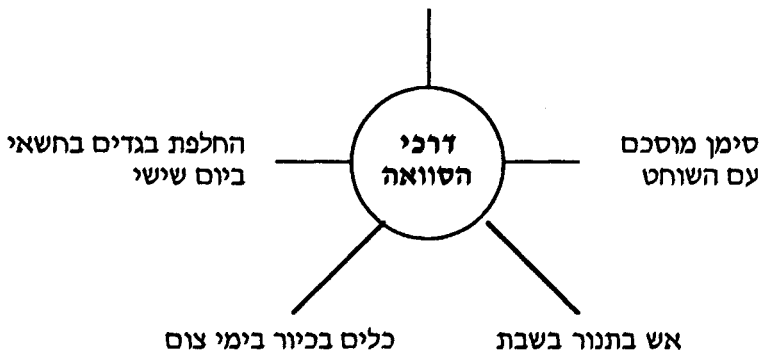
כתיבת מכתבים לסופרת, פרי התרשמות, תגובות, או, השגות, היא פעילות בונה, המפתחת חשיבה רב-כיוונית, ומחייבת לנקוט עמדה אישית בהערכה ובשיפוט.

הנושאים התוכניים המרכזיים בספרים

במרכז העלילה הסכנה הקיומית, הפחד המתמיד בחיי היום-יום: נרשום בתוך עיגול את המילים; פחד וזהירות ממי? נקיף את העיגול ברישום שמות הדמויות מהן צריכים היו האנוסים להיזהר (ר' בדיון). כהמשך לשמות הדמויות, ניתן להוסיף מראי מקום. דוגמה:

פעילות דומה יכולה להיערך עם רישום דרכי ההסוואה וההערמה (ר' בדיון).
חג הסוכות בשדה

הדמויות

התלמידים יסווגו את הדמויות (בספתים), על-פי מיקומן בספור. (דמות ראשית וכו') ואחר-כך ירשמו את השמות על "לוח סיווג הדמויות": שם הדמות המרכזית - במרכז המעגל הפנימי, במעגל השני, שמות הדמויות המשניות ולאחר מכן הדמויות השוליות, דמויות הרקע.

אותה מטרה תושג בדרך פעילות משחקית (בעיקר לתלמידים הצעירים), על-ידי הכנת דמויות שניתן להציבן. התלמידים יכתבו עליהן, בצדן האחד, את שם הדמות, ובצד האחר, יציירו את הדמות, או יכתבו פרטים מזהים כמו: תאור חיצוני ופנימי

של הדמות, שמות המקומות שעברה, משפטים מאפיינים שאמרה. ניתן להכין תעודות זהות קטנות, שתחזקנה הדמויות בידיהן. פעילות זו טובה לביצוע "משימות רחב". כל קבוצת תלמידים "אחראית" לפרקנים) שלה, ויוצרת על מעגלי סיווג הדמויות, תמונת מצב בהתאם לחלקן בספר. ממכלול התוצרים תתקבל תמונה רחבה ויבלטו השינויים במיקום הדמויות בפרקים השונים. דמויות תעלמנה, או תעבורנה מהמרכז החוצה או בכיוון ההפוך. ניתן לחלק את מעגל סוגי הדמויות לארבעה חלקים על-פי התייחסות התלמידים אליהן: דמויות חיוביות בעיניהם, דמויות שליליות, דמויות שההתייחסות אליהן ניטראלית, ודמויות שהיחס אליהן משתנה בעת הקריאה. למשל - כרמל, דודו של קרלוס, דמות חיובית, אך התנגדותו לאפשר לקרלוס ללמוד ציור, יכולה לגרום מורת רוח למזדהים עם מאבקו של קרלוס. נבחן את דרכי העיצוב של דמויות מרכזיות, (בדיקת אמצעי האיפיון). נראיין דמויות, נפגיש אותן לשיחה, או נכתוב את יומן הדמות. פעילויות אלה טובות ל"משימות רחב"; שילוב ההתייחסויות של כל קבוצת תלמידים לדמות בחלק שהוטל עליהם לחקור, יוצרת תמונה כללית, רחבה. תמונה מקיפה על דמויות שונות המתנסות בסיטואציה דומה, תתאפשר על-ידי טבלת השוואה (ראה דוגמה). לאחר מכן יתנהל דיון מסכם.

טבלת השוואה לחוויה שעוברים ילדי האנוסים עם גילוי אמונתם

שם הנער	מי מגלה?	מקום הגילוי	נסיבות הגילוי	תגובות
מנואל	האב	מרתף הבית בסיביליה	הגיל ערב יום-הכיפורים	גאווה על האמון ועל השותפות בצום תחושה של בגרות, האח נראה כה קטן.
קרלוס	סבא	בבית בקורדובה	הגיל - ביקור סבא וסבתא בשל יום הולדתו ה-13	חוויה קשה: דברי ה"עלילה" - ניתגלו כנכונים. הגילויים ריגשו והפחידו כאחת
דייגו	האב	במרתף	הצורך להימלט בגלל סחטנות	גאווה על שאבא משתף.
רוסנה	סבא וסבתא	בכרכרה בנסיעה מיוחדת ליער	לפני הנסיעה לאמסטרדם	דוממת, מבט מרוחק. מתבגרת בבת-אחת
חוסה	מגלה בכוחות עצמו. באמסטרדם נזהרים פחות		אורח החיים החדש	גאווה על שגילה בעצמו

השוואת מצב הדמות בראשית הסיפור ובסופו

דרך נוספת להתבונן בדמות הספרותית היא לערוך השוואה בין מצב הדמות בראשית הסיפור, לבין מצבה בסופו.

דוגמה: השינוי במצבו של מנואל מתבטא באמצעות השינוי בשמו. מנואל - זו המלה הראשונה בהקדמה, אומר בסוף הסיפור, בדרכו אל החופש: "מעתה שוב אינני מנואל ... כעת אני יכול להיקרא בשמי האמיתי: עמנואל".

אמצעים ומושגים ספרותיים

הזיאת הספרות

התלמידים יערכו השוואה בין מאפייני הרומן ההיסטורי לרומן על רקע היסטורי, (רי דיון). אח"כ ידגימו באמצעות הספרים ויביאו דוגמאות לפרטי מידע על התקופה. לצורך הבלטת השוני בין שני הסוגים הספרותיים, יעיינו ברומנים היסטוריים, וירשמו שמות של דמויות היסטוריות, לעומת שמות הדמויות הבדויות, גיבורי הספרים הנדונים.

העלילה

על העלילה מוטל (בין השאר) התפקיד לעורר עניין ומתח בקורא ולשמור עליהם במהלך הקריאה.

מבחינה דידיקטית, מהווה נושא העלילה "משימת אורך" טובה לניהול מעקב תוך רצף הקריאה ולסיכום גרפי או מילולי.

התלמידים יבדקו מהם האמצעים הספרותיים באמצעותם מעוצב ונישמר המתח ברומן, כמו: השהיית מידע, סיומי פרקים ברגעי שיא, או בסימני שאלה: "מה יעשה סאנטיאגו כשימצא את ליאונור והיא נשואה לאחר? ומה יקרה למשפחתה?" (הנער מסיביליה עמ' 127).

בחירת סוג המספר, כ"מספר-גיבור", המספר את הדברים בגוף ראשון, יוצרת אף היא מעורבות ועניין בקורא.

דוגמאות נוספות לעיצוב המתח - ראה בפעילויות קדם-הקריאה.

רישום גראפי של העלילה

תלמידים מיומנים ירשמו את עקומת העלילה, כמקובל, כשנקודת השיא שלה מציינת שיא בעלילה (או בחלק ממנה - ב"משימות רוחבי").

תלמידים צעירים (או מתקשים): יערכו תחילה רישום נקודות מיפנה בעלות משמעות במצב הגיבור, ולפיהן ישרטטו גרף העולה עם שיפור המצב ויורד עם הירידה במצבו. ליד כל נקודת מיפנה - ירשמו הסבר מילולי קצר.

רמזים לפעילויות בנושאים נוספים

הלשון - נפנה אל מילון המלים הלועזיות בספרדית ובהולנדית, שהורחב במהלך הקריאה, ונבחן; מה תרם השימוש במלים הלועזיות? (לאווירה, לאותנטיות) (הדגמה נוספת בעניין ר' דורית אורגד "שבועת האדרה", בהוצאת הקיבוץ המאוחד).

שאלת יחס הסופר אל הדמויות שברא

הסופרת מעידה על עצמה, שהיא חשה קירבה רבה אל דמותו של קרלוס. נסו להביא ראיות.

היא מזדהה עם האמן שבו, הרגישות, המאבק על זכותו להיות אמן, והתחושה של חדוות היצירה.

התלמידים ירכזו הערות ארספואטיות (ר' דיון) ואחרות. ניתן להסתייע בדברי דורית על הזיקה בין דמותו לדמות אביה (ר' דיון).

התמצאות במקומות הגיאוגרפיים

ריכזו מפות הנדודים ובולי הארצות והערים עם כתובות וצוירים מאפיינים.

התייחסות לפריחה התרבותית במאה ה-17, המאה של הציירים הגדולים בהולנד. לכיתה יובאו רפרודוקציות, ספרי אמנות של גדולי הציירים בתקופה - רובנס, רמברנדט ואחרים.

"אנחנו היינו שם" - סיכום ומסקנות

לאחר ריכוז החומר שהצטבר, והתייחסות אל תוצרי הקבוצות, מומלץ לערוך שיחת סיכום; "אנחנו היינו שם" -

עם איזה מטען אנחנו שבים אל המציאות שלנו?

- מה למדנו? (ידע עולם)

- מה ריגש אותנו במיוחד? (אמוציות)

- ידע ספרותי נוסף שרכשנו. (ספרות)

- היבטים אנושיים (פסיכולוגיים, פילוסופיים)

והיבטים לאומיים - מובילים למסקנה הציונית.

קרלוס, גיבור "פרידה אחרונה מקורדובה" שואל: "ואני איזה מקום אני אוהב?" אנחנו שהיינו איתו "שם" - כמה טוב לנו לחזור ולמצוא את עצמנו - "כאן".

הצעה דיזקטית להוראת הנושא: "חמש מאות שנה לגלות ספרד"

הרצליה רז

"הבנת זמן" אוביקטיבית היא עניין קשה בכלל ולילדים בפרט. בהעדר "הבנת הזמן" אי אפשר ללמוד היסטוריה כמערכת תהליכים. לכן, קשה לעסוק עם תלמידי בית-הספר היסודי בנושא מזמן הנקרא "חמש מאות שנה לגלות ספרד" בכיתות היסוד.

הבנתם של תלמידים בספרד, הרחוקה מארצנו, והבנתם את עולם ההתרחשויות שארעו בה לפני חמש מאות שנה, מחייבות אמצעי עזר כדי לקרב את הלומדים לנושא.

תלמידי ה"חטיבה" וה"תיכון" יכולים לשלב לימודי היסטוריה, ספרות, אנתרופולוגיה ופולקלור כדי להקיף מציאות חיי הקהילה היהודית בספרד של אז, ולהבין (על פי כוחם) את המורכבות המיוחדת שהולידה פעילות תרבותית ענפה כל כך.

הקטע הבא מתוך דבריו של הפרופסור עזרא פליישר (מתוך: פעמים 2, קיץ 1979) ידגים מורכבות זו:

"הזרע שהצמיח את השירה העברית החדשה בספרד נבט מצירוף מקרים מופלא - אבל באמת לא לגמרי חד-פעמי - שהפגיש חברה בעלת אורח-חיים מתבולל ואידיאולוגיה שמרנית, עם אידיאולוגיה מתבוללת של חברה בעלת אורח-חיים שמרני. התוצאה היתה מחוייבת המציאות, ואחריתה מוכרחת לגמרי, על-פי ההגיון. השירה העברית הספרדית נתהוותה אפוא תוך רגש של תסכול לאומי, ונתעצבה תוך הקשבה מתמדת והתייחסות מודעת אל המודל הערבי. היא באה לשכך רגישויות של משכילים, וניזונה מהשכלתם. ההשכלה החילונית והשירה כרוכות בספרד זו בזו כשלהבת בגחלת. ההשכלה החילונית יצרה את השירה, עיצבה את צורתה, טבעה את לשונה, קבעה את סוגיה, חייבה את תוכנה וביססה את שאיפותיה האסתטיות. היא מדדה אותה לפי קני-מידותיה, ודרשה ממנה להיות תואמת את הסטנדרטים שלה. ולא רק שירת-החול כך, כי אין אידיאולוגיות ניתנות לשיעורין. היא קבעה גם לשירת-הקודש את המסגרות ואת הסטנדרטים שקבעה לשירת-החול, ואם מייעטה כאן קצת בתביעותיה, הרי מייעטה לא מפני עקרון איזה שהוא, אלא מפני שהדוגמה הערבית היתה כאן רחוקה יותר מאשר בשירת-החול."

תלמידי בית-הספר היסודי אינם יכולים, וגם אינם צריכים להתמודד עם נושא זה לעומק ולרוחב.

מה שנחוץ וכדאי לעשות בהוראת נושא מורכב כזה (וכך גם לגבי נושאים אחרים בדומה לו) הוא לסקרן את הלומדים; לקרב אותם למאפיינים של אותה תקופה ולגלגל אל זכרונות שקיימים עדיין בלב משפחות רבות בישראל.

נושא גלות-ספרד קשור אצל רבים בתוכינו, בנושא "שורשים", ובכתות-היסוד החזרה לשורשים (שורשי המשפחה, שורשי העדה, ושורשי התרבות של העם בכללו) היא עניין מרכזי לטיפוח אזרחות נכונה.

כדי שתלמידים יבינו ויחושו משהו ממציאות החיים של היהודים אז, יש להזמין אותם למושג "תפארת".

היהודים, גם העניים שבהם, היוו שיכבת-קשר אינטלקטואלית בתוך מפגש התרבויות וההשפעות של העולם המוסלמי מזה, ושל הנצרות הכובשת את מקומה מזה.

אלה מצאו את בטויים בחיי היום יום בתפארת.

תפארת לבוש, תפארת אביזרים וארגון הבית בפנים, תפארת בנייה ותכנון הרחובות, תפארת הגנים והשדרות. העיצוב של הפטיו הווה ומהווה בספרד סימן היכר למעמד בני הבית.

"תפארת" זו השפיעה על סגנון היצירה ועל "תפארת המליצה" השירית שהיא זו שאפשר וצריך לעסוק בה בכתות היסוד.

הצעה א'

מפתח לעבודה בנושא זה צריך להיות מבחר תמונות שתזמנה את הלומדים לראות את המציאות של אותה תקופה. אל התמונות יתלווה מילון מונחים, שמות חפצים ומוצגים, שהיו אז וקיימים עד היום בספרד ובבתי אנשים יוצאי-ספרד.

חשוב שהלומדים יבינו שהאמנות (גם של היוצרים הגאונים) והמדע - הם תוצאה של מציאות-חיים והם בני מקומם וזמנם, משום שהיוצר, כמו המדען, הוא בן-עם מסוים, חי בתקופה מסוימת ומושפע מעולם שהוא מצוי בו.

זאת אומרת: יש לקשור את הצפיה בתמונות אל המושג "תפארת" ולהקיש מהן התיחסות והבנה אל היצירות הספרותיות של אותה תקופה.

לפיכך, עבודה ראשונה ומרכזית עם תלמידי גי'ו' תהיה בצפיה בתמונות ודיון בעקבותיהן.

אפשר להשתמש בשיקופיות (שניתן להשאילן במרפ"דים) ואפשר לארגן אלבום תמונות שנאספו מתוך ספרים במוזיאונים.

יהיו ילדים שיביאו תמונות מטיולי הוריהם בספרד של היום, וזו עשויה להיות פינת-העשרה נחמדה בנושא.

ליד פינת התמונות כדאי להכין עיתון "מפי הורינו" ובו רשמים והערות של הורים שטיילו בספרד העכשווית והתרשמו ממנה, או חומר ספרותי (פתגמים, משלים, מעשיות, רומנסות) של הורים הנושאים עימם מורשת ספרד והם צאצאי הגולים מאז. הספורים יתורגמו מלאדינו, ספניולית, תורכית וכדומה ויהוו חומר גלם מצוין לקשרי "שורשים".

במידה שיש בין ההורים אנשים המיטיבים לספר, כדאי להזמיןם לכיתה.

הצעה ב'

עיסוק בחומר ספרותי המיישם את "תפארת המליצה" בדרך פיוטית. העיסוק בחומר הספרותי יבוא אחרי צפיה בתמונות ואחרי שתלמידים קלטו את המושג "תפארת" באמצעות התמונות. הטכסטים הספרותיים צריכים להיבחר על פי יכולת התלמידים ורמה הכיתה.

1. יש מקום להכרת המושג "אקרוסטיכון" באמצעות דוגמאות שיריות (מתוך הפיוטים) ומשחקי אקרוסטיכונים בכתיבה יוצרת של התלמידים.

2. תלמידי גי' די משחקים בהנאה רבה בגימטריא. אפשר להזמין אותם לגימטריות באמצעות יצירות בתרבות ספרד. כגון "נכנס יין יצא סוד" או שירו של ש. אבן-גבירול "ככלות ייני תרד עיניי" שיש לו מנגינה ונוהגים לשיר אותו עד היום. למי שאינו יודע - יין=70, סוד=70. משחקי גימטריא מקובלים עלינו, היהודים, מאז ומעולם והם יכולים להוות חלק משיעורי העברית והלשון. העיסוק במשחקי הגימטריא מזמין לחשיבה יצירתית ולמשחקי שעשועים.

3 חידות

משוררי ספרד אהבו לחבר חידות וילדים אוהבים לפתור חידות. באמצעות עיסוק בחידות מגיעים התלמידים לחוויות משעשעות וגם מרתקות. עניין "החידה" כיצירה ספרותית יכול להיות נושא לימודי בכיתה ו'. תוך השוואת חידות ויצירת חידות כדאי ללומדים להגיע למיצוי הזיאנר ולהגדרתו; גם לנסות להבין את סוד קיסמו וכוחו.

4. מקאמות ודברי בינה

המקאמה היא "ספור-שיר" מרוכז מאד. יש בה שנינות ודבר חכמה והיא כולה בנויה על תפארת המליצה. חשוב לבחור מקאמות לא קשות מדי ולא ארוכות וכאלה שעניינן עשוי לדבר אל תלמידינו גם כיום, כגון המקאמה - "לביית השר" היכולה להיות בטוי חריף ומשמעותי למציאות העכשווית. גם העיסוק במקאמות מזמין לכתיבה יצירתית ולתרגילי כתיבה בסגנון "תפארת המליצה" של אז.

5 שירה לסוגיה השונים

שירי חול (נוף, יין, רעות);
שירי ציון;
פיוטים ודברי שבח לבורא;
שירים הקשורים בדמויות שבתנ"כ.

בחומר המובא בהמשך (מקראה-זוטא) ישנו מבחר מכל סוג וקבוצה. הכוונה היא להביא בפני התלמידים יצירות, שקל יהיה להם לקלוט אותן בדרך מיצלול ותוכן, מבלי שיצטרכו לפענחן באמצעות חיפושים בקונקורדנציה ובמילונים.

הכוונה בהצעה זו להפגיש את הלומדים עם גדולי המשוררים בתור-הזהב, בפגישה אקסטנסיבית בלבד.

בכיתות היסוד אין צורך לעסוק בהגדרת הסוגיות השיריות; בהגדרת המקצבים לסוגיהם; בהגדרת מבנה הבתים והשורות.

בהגדרות אלה עוסקים בחטיבה העליונה. אבל, אם הלומדים יפגשו ביצירות מתנגנות בעלות עצמה פיוטית ותכנית, הם עשויים להפנים את הריגשה ואת התפארת שבהן.

פגישה ראשונה כזו, אם לא תהפוך ל"מצוות אנשים מלומדה" של חיפוש אחרי המקורות (המקרא, המשנה והתלמוד), היא פגישה פרימיטיבית, ריגשית בלבד. אבל במיטבה היא מזמינה אל יחס וקשרים, ואל סקרנות אינטלקטואלית.

אני רואה את הפגישה הספרותית האקסטנסיבית כ"זריעה". אנו "זורעים" יחס וקשר ל"תפארת-המליצה" של תרבות ספרד; ובבוא היום, כשתהיה לתלמידים פגישה מחדשת עם אותן יצירות, או יצירות דומות להן - תהיה פגישתם השניה עמוקה יותר, ורצופה בעומק משמעויות רבות יותר.

המפגש הכוללני, האקסטנסיבי פותח אשנב למפגש אחר, אינטנסיבי, וזה ערך העניין.

6. מורים שקשה להם להתמודד עם "תפארת-המליצה" מזה ועם עבודה יצירתית של תלמידיהם מזה, עשויים לעסוק בנושא באמצעות ספורים על אישים מאותם הימים.

בספריות מצוי חומר מידע רב ורחב על גדולי היוצרים, המשוררים והסופרים, הרופאים, אנשי המדע והפוליטיקאים של אז.

תבחר לה המורה כמה דמויות מבין גדולי היהדות של אותה תקופה ותתמקד בהבנת התקופה באמצעות דמויות אלה, דבריהן, פעלן, אורח חייהן.

התלמידים יאספו מידע אודות אותם אישים. טוב תעשה המורה שתכין דף ביבליוגרפי מואר ומתאים לתלמידיה בנושא זה וגם תכין שאלון שעל פיו יאספו התלמידים נתונים בנושא. עבודה זו יכולה להתנהל כנושא מרכזי לכתה כולה, או להבנות כעבודה קבוצתית או בעבודה יחידנית.

תלמידים יחפשו חומר, יכינו משימה (כל אחד או כל קבוצה על אישיות אחת) ואחר כך יציגו תערוכה כתתית ובה פסיפס העבודות וסיכום דרכי הראייה של התקופה. כך יחשפו הספורים האישיים של האנשים את תמונת ה"תפארת" של התקופה.

דמותו של הרמב"ם, למשל, יכולה להוות מרכז למידה רב פני לתלמידי ה-י.

7. כל דרך למידה שהיא עשויה להיות מלווה בחומר קריאה של ספרות יפה העוסקת באותה תקופה. המורה תציע לתלמידים רשימה לקריאה עצמית ומונחית ותחייב אותם בקריאה של ספר או שניים. הדיון בספרים הללו ועבודות הבית שהילדים יעשו בעקבות הקריאה, יהוו מעין השלמה רחבה יותר לנושא כולו. רצוי בעיקר בכיתות ג-ד' (אבל גם בה-ו') לקרוא ספר רחב יריעה בהמשכים. המורה תקרא בקול (בהמשכים) את הספר כולו ורק אחר כך תציע לתלמידה לחזור ולקרוא בו וגם להכין איזו שהיא משימה בעקבות הקריאה. אני זוכרת ספר בשם "עמק הארזים" שהיה ספר חשוב בימי ילדותי ובאמצעותו למדתי על חיי האנוסים בספרד, על האינקוויזיציה ועל היציאה לגלות.

לסיכום

ההצעה הנ"ל כולה מבוססת על למידת הנושא בדרך אקסטנסיבית. מפגש מזמן ומסקרן יותר מאשר מפגש של לימוד לעומק. העיסוק ב"תור הזהב" שבתקופת ספרד או במוטיבים כגון "גירוש ספרד", "תרבות יהדות ספרד לפני חמש מאות שנה" כל אלה מתאימים יותר לתלמידי שתי החטיבות העליונות.

אנתולוגיה קטנה

1. האדם והבורא

[ז]

שְׁתִּי בָּךְ מַחְסֵי בְּפַחְדֵי וְחֶרְדֵי תִי,
 וְשִׁמְךָ בְּעֵת מְצוֹר שְׁמִתִּי מְצוֹדֵי תִי.
 לְשִׁמְאֵל וְעַל יָמִין אַבְיִט – וְאַיִן עוֹזֵר,
 כִּי אִם בְּיָדְךָ אֶפְקִיד יְחִידֵי תִי!
 5 מִכָּל יָקָר אֶרְץ חֶלְקִי נִתְתִּיךָ
 וּמִכָּל עֲמָלִי אֶת חֲשָׁקִי וְחִמְדֵי תִי.
 הִנֵּה בָרַב אֶהְבֶּה אֲשָׁנָה בָּךְ תָּמִיד,
 עַת תַּת זְמִירוֹת לְךָ הִתָּה עֲבוֹדֵי תִי!

שלמה אבן גבירול

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, הוצאת מוסד ביאליק ירושלים, דביר תל-אביב,

כרך א', עמ' 239.

2. שירי ציון

ל י ר ו ש ל י ם

- א יפה גוף, קטוט תבל, קרית לקלה רב,
לך נקסמה נפשי מסאתי מערב!
ב המון רחסי נקסר כי אנכרת קרם,
בכונה אשר גלה ונגד אשר חרב,
ג וסי יתנני על בנסי נשרים, עד
אונה ברקעתי אפרד ויתערב!
ד ררשתי, ואם סלכה אין קה, ואם במקום
ארי גלעד נחש, שרף וגם עקרב—
ה הלא את אדנך אחינו ואשקם
וטעם רנבך לסי סרבש יערב!

א) יפה גוף — גוף נהדר. ב) קרם — ימים סקרם.
ג) וסי יתנני וכו' — לו היה לי בנסי נשר, כי או נפתי אלוד
והייתי מסוגג את אפרד ברקעתי. ד) ואם — ואם גם.

יהודה הלוי

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 489.

3. דברי בינה

- ב העקר הוא חפשי קשיקמסק בתלקו, ונהפשי הוא
עקר קשיקמקש יותר סלקם תקו.
יר כל הלומד תקטה, אם יגרש תהי לו לעשר, ואם
יעשיר תדריקוהו בנתיב בשר.

יהודה אלחריזי, מתוך "תחכמוני" מחברות לספרות.

[בבית השר]

אשכים לבית השר — / אומרים: כבר רכב,
אבוא לעת ערב — / אומרים: כבר שכב.
או יעלה מרכב / או יעלה משכב —
אזיה לאיש עני / גולד בלי כוכב!

אברהם אבן עזרא

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 575.

4. יצירות הקשורות בתנ"כ

(אברהם ויצחק)
אב ובן שְׁנֵי יָמִים
הִזִּילוּ מֵעֵינֵי יָמִים
הַמָּעָה פִּנְחָלִי מִיָּמִים
וְאֶרְאֶלִי מֵעוֹנֵי יָמִים
צָעְקוּ פִּפְנֹץ מֵעֵינֵי יָמִים
פִּנְחַ עֵקוֹד פִּעֲנֵי יָמִים
הַלוֹשְׁבִים בְּשָׁמַיִם.

מתוך: עזרא פליישר, פומוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד.

5. שירי טבע

[השושן]

כְּתוּנֹת פָּסִים / לְבֵשׁ הַגֵּן / וּכְסוֹת רִקְמָה / מִדֵּי דְשָׂאוֹ,
וּמְעִיל תְּשֻׁבָּץ / עָטָה כָּל עֵץ / נִלְכָּל עֵין / הִרְאָה פְּלֹאוֹ.
כָּל צִיץ חֲדָשׁ / לְזִמְן חֲדָשׁ / יֵצֵא שׁוֹחֵק / לְקִרְאֵת בּוֹאוֹ –
אֵד לְפִנֵּיהֶם / שׁוֹשֵׁן עֶבֶר, / מִלֶּךָ, כִּי עַל / הוֹרֵם כְּסָאוֹ.
5 יֵצֵא מִבֵּין / מְשֻׁמֵּר עָלָיו / וַיִּשְׁנֶה אֶת / בְּגָדֵי כְּלָאוֹ.
מִי לֹא יִשְׁתָּה / יֵיגוֹ עָלָיו – / הָאִישׁ הַהוּא / יִשָּׂא חֲטָאוֹ!

משה אבן עזרא

מתוך: ח. שירמן, השירה העברית בספרד ופרובאנס, כרך ב', עמ' 371.

6. חידות

ככלות ייני

	א	בְּכִלּוֹת יַיִנִי, תָּרַד עֵינֵי פִּלְגֵי מַיִם, פִּלְגֵי מַיִם!
ו	ב	שִׁבְעִים הֵמָּה הַגְּבוּרִים בְּבַחֲרֵיהֶם תִּשְׁעִים שָׁרִים,
ז	ג	שִׁבְתוּ שִׁרִים, כִּי פִי שָׁרִים מָלֵא מַיִם, מָלֵא מַיִם!
ח	ד	לָחֵם לְאוֹכֵל אֵיךְ יִמְעַם, אוֹ אֵיךְ מֵאֲכֹל אֵל חֵד יִנְעַם,
ט	ה	עַתָּה בְּנִבְעִים לִפְנֵי הָעַם יִתֵּן מַיִם, יִתֵּן מַיִם!
י	ו	מִי יֵם סוּף גְּרֻעַמְרָם הַזֶּכֶשׁ וַיֹּאזְרֵי מַצְרִים הַבְּאֵ'שׁ,
יא		

ז אכן פי זה משה האיש
גל מים, גל מים!
ח הנני רע לאפרדע,
עמו אןעק ואשנע,
ט כי כמוהו פי יודעו
שיר המים, שיר המים!
י גויר יתנה לפני מותו,
כנני רכב תהנה ותו,
יא יהיו כניז וכניז ביתו
שואבי מים, שואבי מים!

(ב) שְׁבַעִים וְכו' — „וַיִּזְ" בְּנִימְסָרְיָה שְׁבַעִים, תִּשְׁעִים שָׁרִים —
„מַיִם" בְּנִימְסָרְיָה תִּשְׁעִים, (ג) שָׁרִים — מְסָרִים, (ו) זֶה מִשָּׁח
הָאֵשׁ — הַמִּקְחָה בְּנִרְאָה לְאֵדָם אֶחָד שָׁשֶׁמֶן מִשָּׁח, שְׁנַרְדִּי מִשָּׁח
וְאֵם לִפְנֵי הַמַּסְבִּים מַיִם.

(ח) גוֹרֵד יִתְנֶה — אוֹתוֹ הָאֵשׁ מִשָּׁח, כְּכִנֵּי רֶכֶב — שְׁתִּירֵי
זָרָם מִן עֵינֵי (עַו) יִרְקִיָה לִיָּה, (ו).

זהו שיר היתול ולעג על כילי
בשם משה, שהזמין את המשורר
לסעודת פורים והגיש מים
במקום יין (השיר לא נשמר
בשלמותו).

שלמה אבן גבירול

מתוך: שלמה אבן גבירול, מבחר שירי חול, חברת "אמנות" בע"מ תל-אביב, עמ' 30.

אֲחֻזֹת־שָׁמֶשׁ בְּלִיל־אֶפֶל עֲרוּכָה,
וְאֵיךְ שָׁמֶשׁ תִּנְצֵץ בְּחֻשְׁכָּה ?
וְלֵה קוֹמָה כְּתַמְרָה, אָמֵר, אוֹ
תִּנְיֵת זֶהָב לִפְנֵינוּ מְעוּכָה ?
וְהָאֵשׁ יֵאָדִיב גּוֹפָה, וְתִשְׁחַק
וְדַמְעָתָה עָלַי לְחַיָּה שְׂפוּכָה.
וְאִם־לְמוֹת תְּהִי נִסָּה, בְּהַתָּו
אָנוּשׁ רֵאשָׁה תְּחִי מֵאֵין אֲרוּכָה:
וְלֹא־שָׁרְנוּ לִפְנֵיךְ בְּרִיאָה
בַּעַת אַתָּה מִשְׁחַקְתָּ וּבְכָה.

משה אבן עזרא

מתוך: א.מ. הברמן, סתומים וחתומים, מחברות לספרות תשי"ה.

ביבליוגרפיה לנושא "תור הזהב"

הכינה: הרצליה רז

על אודות תור הזהב (ספרים)

- אלימלך גיורא משה, 1989, רומנסות ספרדיות (מסה על הסוגים), ועדת הספרדים.
אלוני נ', תשי"א, תורת המשקלים, מחברות לספרות.
אשתור א', 1966, קורות היהודים בספרד המוסלמית, כרכים א'-ב', ירושלים.
אשתור א', הערך "ספרד", בתוך האנציקלופדיה העברית, כרך ו', עמ' 323-328, 337-344, 347-358, 380-399.
ביינארט ח' (עורך), אטלס כרטא לתולדות עם ישראל בימי הביניים, ירושלים.
ביינארט ח', 1965, אנוסים בדין האינקוויזיציה, הוצאת עם-עובד.
בן-אור א', תשי"ה, תולדות השירה העברית בימי הביניים, מסדה.
בער י', תשי"ט, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב.
דורון אביבה, 1989, משורר בחצר המלך (על טדרוס אבולעפיה), דביר.
הברמן א.מ., סתומים וחתומים (מאה חידות חסר אחת), מחברות לספרות.
הברמן א.מ., תשל"ב, עיונים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, ראובן מס.
הירשברג ח.ז., בצל האיסלם, עיונים ט"ו/ט"ז.
זמורה י' (עורך), תשי"י, ר' יהודה הלוי (מחקרים והערכות), מחברות לספרות.
יצחקי מאשה, 1989, אלי גינת ערוגות (שירת הגן והפרחים ...), מכון כץ ונוצה וכסת.
ילין דוד, תשי"י, תורת השירה הספרדית, ירושלים.
ירדן דב (עורך), תשל"ו, שירי החול לר' שלמה אבן-גבירול, ירושלים.
לוינגר יעקב, תשי"ו, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, מוסד ביאליק.
לוצאטו ש.ד., תשי"ח, תולדות הפיוט בישראל, מחברות לספרות.
לוצאטו ש.ד., תשי"ד, תהילת מלאכות השיר, מחברות לספרות.

- לויך ישראל, תשכ"ג, שמואל הנגיד חייו ושירתו, הקיבוץ המאוחד.
- לויך ישראל, 1955, תור הזהב, ספרית פועלים.
- לויך ישראל, תשל"ו, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, אקדמיה למדעים י-ם.
- לויך ישראל, תשמ"ה, ילקוט אברהם אבן עזרא, ניו-יורק, ת"א.
- לויך ישראל, תשל"ל, אברהם אבן עזרא חייו ושירתו, ת"א.
- מור א', ש. אבן-גבירול, האיש ושירתו, צ'צ'יק.
- מור א', תשי"ח, יהודה הלוי, מחברות לספרות.
- מירסקי אהרון, ילקוט פיוטים עתיקים, מ. ניומן.
- מירסקי אהרון, 1968, מחצבתן של צורות הפיוט, שוקן.
- מירסקי אהרון, תשכ"ט, משמעות החרוז בשירת ספרד, אוניברסיטה י-ם.
- מירסקי אהרון, תשכ"ה, ראשית הפיוט, הסוכנות היהודית.
- מלאכי צבי, תשמ"ה, מחקרים ביצירת ש. אבן-גבירול, אוניברסיטת ת"א, מכון כץ.
- מרגליות מי' (עורך), תשכ"ב, ספר הלכות הנגיד, ירושלים.
- פגיס דן, 1972, שירת החול ותורת השיר, מוסד ביאליק.
- פגיס דן, 1976, חידוש ומסורת בשירת החול העברית (בספרד ובאיטליה), כתר, ירושלים.
- פולק א.ב.ג., 1991, יהדות ספרד, קצין חינוך ראשי, מטכ"ל (ענף הסברה).
- פליישר עזרא, 1975, שירת הקודש העברית בימי הביניים, כתר, ירושלים.
- פליישר עזרא, 1973, מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, אוניברסיטה י-ם.
- פליישר עזרא, תשל"ד, פזמוני האנונימוס, אוניברסיטה י-ם.
- צמח עדי, תשכ"ח, מקרא בשמונה שירים עבריים מימי הביניים, עיונים ל"ח.
- צמח עדי, תשכ"ב, כשורש עץ, עכשיו.
- צמח עדי, ורוזן מוקד טובה, 1983, יצירה מחוכמה (עיון בשירי שמואל הנגיד), כתר.
- צור ראובן, תשכ"ט, עיונים בשירה העברית בימי הביניים, דגה.

- קדרי מנחם צבי, תש"ל, מירושת לשון ימי הביניים, אוניברסיטת בר-אילן ודביר.
- קפלן יי ואחרים (עורכים), תשמ"ח-תש"ן, גלות אחר גולה (א-ב), ירושלים.
- קפלן יי, תשמ"ג, מנצרות ליהדות (חיוו ופעלו של האנוס יצחק אורביו דה קסטרו), ירושלים.
- ראביליו א.מ., היהודים בספרד לפני הכיבוש הערבי, ירושלים.
- רוזן מוקד טובה, 1985, לאזור שיר (על שירת האזור העברית בימי הביניים), אוניברסיטת חיפה (מדעי הרוח).
- רוזן מוקד טובה, 1985, כוס העלה, אוניברסיטת חיפה (מדעי הרוח)
- רות ב', תשי"ג, תולדות האנוסים.
- רצהבי יהודה, ילקוט המקאמה העברית, מוסד ביאליק.
- רצהבי יהודה, תשליה, ילקוט שירים לאבן-גבירול וליהודה הלוי, עם-עובד.
- רצהבי יהודה, 1980, ימי הביניים, שירים ומקאמות, עם-עובד.
- שירמן חיים, מחקרים בשירת ספרד.
- שירמן חיים, תשכ"א, השירה העברית בספרד ובפרובנס, מוסד ביאליק.
- שירמן חיים, תשכ"ו, שירים חדשים מן הגניזה, (אקדמיה למדעים), י-ם (גם בתשט"ו-תשט"ז).
- שירמן חיים, תשכ"ה, שלמה אבן-גבירול (שירים נבחרים), שוקן.

מבחר מאמרים על אודות תור הזהב

- אלבק שׁי, יסודות משטר הקהילות בספרד עד הרמ"ה (1180-1242), ציון כ"ה, תשכ"ג.
- אליצור שולמית, שיר קינה לריה"ל, מעריב 4.8.78.
- אלימלך משה גיורא, בין קודש לחול בשירי אברהם אבן-עזרא, ידיעות אחרונות 6.8.76.
- בן ששון ח"ה, דור גולי ספרד על עצמו, ציון (כ"ו), תשכ"א.
- ברנובסקי יורם, גלגוליו של אבן-גבירול, הארץ 9.3.90.
- ברנובסקי יורם, מירושת לשון ימי הביניים, למרחב 10.7.70.
- הברמן א.מ., על הפיוט הספרדי, מולד ט"ו 1957.
- הברמן א.מ., ידיעות המכון לחקר השירה העברית, תרצ"ט.
- וייס יי, תרבות חצרנית ושירה חצרנית, דברי הקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות, תשי"ז-תשי"ב.
- זקס אריה, רמטכ"ל יהודי עליו בספרד, מעריב 26.10.84.
- טברסקי יוחנן, יהודה הלוי זמנו וזמננו, מאזנים (כרך כ"ב), תשכ"ו.
- ירדן דב, "ירדתי פלאים לפתע" ליהודה הלוי, מעריב 17.4.79.
- כ"ץ שרה, בין שלמה אבן-גבירול ויהודה הלוי, ידיעות אחרונות 20.4.76.
- לוי ישראל, בקשתי את שאהבה נפשי (שירי המלחמה לשמואל הנגיד על רקע שירת הגבורים הערבית), הספרות (כרך א'), 1968.
- מוצר אריה, יהדות ספרד וארץ ישראל בימי ר' יהודה הלוי, החינוך (אוקטובר), 1975.
- דן יוסי, מגדל התרבות העברית ונדבכיו הערביים, מעריב 14.7.89.
- פליישר עזרא, יהודה הלוי הלא נודע, תרביץ (שנה נ"ז חוברת ד'), אוניברסיטה י-ם.
- פליישר עזרא, מחקרי ספרות בתוך: סיני ס"ו תש"ל.
- פליישר עזרא, הרהורים בדבר אופיה של שירת ישראל בספרד, פעמים 2 (קיץ) 1979.
- פגיס דן, שירי יין מלפני תקופת ספרד בתוך "ספר דב סדן", הקיבוץ המאוחד, תשל"ז.
- פעמים (רבעון), חוברת 46-47 (מוקדשת כולה לתולדות היהודים והאנוסים בספרד).
- צמח עדי, "ישורני ועפעפי כחולה" לשלמה אבן-גבירול, על המשמר 30.9.66.
- קפלן יי, שטרן מ', התבוללות וטמיעה (בקרב אנוסי ספרד), מרכז שז"ר, תשמ"ט.
- רצהבי יהודה, גלגולי מוטיב זר בשירתנו הספרדית, מעריב 11.4.85.

חומר עזר (דיזקטיקה) לנושא "תור הזהב": (ספרים ומאמרים)

- אדר צבי, נפש ושיר (לזכר ל. שטראוס), מוסד סולד, עיונים י"ט כ', תשי"ד.
- ארצי י', אנתולוגיה ספרותית בצרוף קונטרסים לעבודה ולחזרה, אוהל-שם רמת-גן, תש"ו.
- ברקמן י', הספרות העברית של ימי הביניים, אחיעבר, תרצ"ח.
- בהט יעקב, עיוני מקרא ב"הנשאר בטולידה" לא. ברש בתוך: על שלושה סיפורים, משרד החינוך והתרבות.
- בן-יוסף אברהם, משירת ימי הביניים (ספרד, איטליה, מקאמות), מישלב.
- גרינבוים נתן, ר' יהודה הלוי, משרד החינוך, האגף הדתי, 1975.
- דוד יונה, ר' יהודה הלוי (מבחר באורים וניתוח), ש. זק, תשי"ט.
- דוד יונה, השירה העברית בימי הביניים (בהתאם לתוכנית הלימודים), הדר תשי"י.
- דובשני מ', יהודה הלוי והכוזרי, תרבות וחינוך ת"ש.
- דורון אביבה, 1991, ערכה על טולדו (חוברת למורה ולמנחה), מכללת לוינסקי.
- וויק-שחק שושנה, הפונקציונליות של הרומנסה הספרדית בתוך: אתגר, משרד החינוך, ת"א 1991.
- וסרטיל אשר, מחשבת היהדות (ר' יהודה הלוי, הרמב"ם), משרד החינוך, האגף הדתי.
- טוקטלי רחל (עורכת), היהודים בימי הביניים (יהדות ספרד), תהליה, 1982, [מידע בלשון קלה].
- כהן גד, שירי ריה"ל בביה"ס, החינוך (אוקטובר), 1975.
- לובין ציפרוני איה, שירת ימי הביניים והשכלה (חומר הדרכה), ת"א, תשכ"ה.
- מירסקי אהרון, ראשית הפיוט, עיונים ל"ד.
- מלמן, אורות וצלילים בהוראת שירת ימי הביניים בתוך: פרקי לימוד, סמינר בית-הכרם.
- מלמן, להוראת הספרות העברית של ימי הביניים (כנס בחנוכה), אוניברסיטת י-ם, תשכ"א.
- מלמן, פרשיות בספרות (שירת ישראל בספרד למרכזים תורניים), סטנסיל, במרפ"ד המשולב בת"א.
- סירוטה שולמית, שלושה שירים של אברהם אבן-עזרא בתוך: פרקי ספרות לכיתה ז', משרד החינוך והתרבות, 1964.
- צללזון מירי, במינהרת הזמן - היום לפני 500 שנה (ערכה לתלמידי יסודי), ע. ניצני, 1991.
- צפרוני א', ספר הכוזרי, אמנות, ת"א תר"ץ.
- פריחן צ', "יום ליבשה" לר' יהודה הלוי, בתוך: "בשדה חמד", ט/ז.

צדקה רינה, פרקי ספרות (שירי ימי הביניים), מקראה למורה ולתלמיד לכיתה ח', חורב, 1988.

צדקה רינה, ספרות לבגרות (עשרה שירים מימי הביניים), חורב, 1989.

צדקה רינה, לקט משירי ימי הביניים בליווי הסברים, ד. רכס, 1985.

צדקה רינה, ראה שמש, מקראה לתיכון, דינה רכס, 1985.

רגב מנחם, "ידענוך נדוד מימי עלומים" לריה"ל, מעלות, תשכ"ה.

רצהבי יהודה, ילקוט שירים לאבן-גבירול וליהודה הלוי, עם-עובד, 1974 (עם פירושים).

שבייד אליעזר, עיונים בשמונה פרקים לרמב"ם, עיונים ל"ה.

שה לבן יוסף, אבן-גבירול האיש ויצירתו, ת"א 1977.

שוחט ניר, משקלי השירה העברית בימי הביניים, מעלות, תשכ"ה.

שוחט ע', תש"א, מקורות להוראת תולדות ישראל - תקופת ספרד, הלשכה לעליית הנוער.

שרוני יהודה, ר' יהודה הלוי (שירים ופרקים מהכוזרי), [לבחינות בגרות], ישי, ת"א תשכ"ג.

חומר נוסף, להרחבת יחידת לימוד זו, ניתן להשיג במרכז לוי קיפניס שבמכללת לוינסקי, במרפ"ד המשולב ברח' טשרניחובסקי בת"א ובמרפ"ד בחיפה.

ספרות יפה - לקריאה עצמית ומונחית, הכינה: הרצליה רז

★ יסודי

Δ בני נוער ומבוגרים

- ★Δ אלימלך משה גיורא, 1979, רומנסות ספרדיות (שירי עם ובת צחוק) ועד הספרדים.
- ★ אורגד דורית, 1984, הנער מסיביליה, מרכז זלמן שזר.
- ★ אורגד דורית, 1991, פרידה מקורדובה, מרכז זלמן שזר.
- ★ אביבה פרסקי (עורכת), דורות מספרים (האינקוויזציה וגירוש ספרד).
- Δ אומברטו אוקן, שם הוורד.
- Δ אש שלום, 1930, ר' שלמה הנגיד (תרגום מ. שפירא).
- ★ אגולר גרייס, 1970, כוחה של אמונה (תרגום משה שינפלד), [הספר נקרא במקורו: "עמק הארזים" (תרגום פרידברג) 1939].
- ★ בן-נחום יונתן, 1991, וידוי, זמורה ביתן.
- ★Δ ברש אשר, תרצ"ח, הנשאר בטולידה, בתוך "שיח העיתים", מסדה (לספור חומר עזר למורה בתוך: "שלושה ספורים" משרד החינוך והתרבות).
- ★ ברש אשר, 1965, מנורת הזהב, מסדה (ספורים, מנוקד).
- ★ ברנשטיין ש', תרצ"ח, שומרי החומות, מצפה.
- Δ גורמזנו יצחק, 1985, לבי במזרח - אגדת חייו של ריה"ל בתוך "אנשי סגולה", מסדה.
- Δ דורון אביבה, 1989, משורר בחצר המלך, דביר (על טודרוס הלוי אבולעפיה בספרד הנוצרית).
- ★ דביר עמוס, תשכ"ה, חרב במדבר, ציציק (על ראשיתו של האיסלם, מנוקד).
- Δ הותרן ו', חוט השני.
- Δ הורביץ יעקב, 1984, ספר אור זרוע בתוך: שלוש מיתות, נוב ת"א (דרמה בזמן גירוש ספרד).
- ★ וול רוזה, 1947, בזרוח השמש על ספרד בתוך: אותיות מספרות (תרגום פנחס לודר), דביר (מנוקד).
- ★Δ חורגין יעקב, 1943, חלום ליל פסח (טרילוגיה על ימי האינקוויזציה).

- ★Δ חורגין יעקב, בין חיתו אדם, בתוך: ישראל בגולה.
- ★ ינסן, 1941, בחשכת ימי הביניים (תרגום מ.ז. וולפובסקי).
- Δ לורנס בסרמן (עורך), 1991, אנתולוגיה של ספרות ימי הביניים, דביר.
- ★ להמן מאיר, 1965, בית אגולר (תרגום גליה ירדני), [ישנו מקוצר וערוך בהוצאת "גשר"] (מנוקד).
- ★ להמן מ', בוסתנאי.
- ★Δ להמן אוסקר, 1957, ר' שמואל הנגיד (תרגום מ. שמואל).
- ★ ליוק אנדרה, כריסטופר קולומבוס.
- ★Δ נבון, רומנסה ספרדית (מחזה).
- ★Δ עוזיאל אורית, בן אנוסים (רומן), 1991, ספרית פועלים.
- ★ פארקר ריצארד, 1966, הנער מספרד (תרגום ורה ישראלית), עם עובד (מנוקד), [הספר עוסק בימי פרדיננד ואיזבלה].
- ★Δ רון פדר גלילה, 1991, הגביע השביעי, מילוא.
- Δ פיליפסון לדוויג (מעבד הרצברג), יעקב טירדה, 1952.
- Δ פיליפסון לדוויג, ירושלים וספרד, יזרעאל.
- ★ פרץ יואל, 1991, הנסיך מארגון, עגור (מבחר ספורי עם, מנוקד).
- Δ שישא אליעזר, תשכ"א, רב החובל יוחנן [גירוש ספרד], עם עובד.
- Δ שמוש אמנון, 1991, הר האנוסים, מסדה.
- בתוך: זכרונות לבית דוד.

מסדרת "עיונים בספרות ילדים"

בהוצאת מרכז לווין קיפניס - מכללת לוינסקי

1. **עיונים ביצירת לווין קיפניס**
מאמרים מאת: אליהו הכהן, אוריאל אופק, גרשון ברגסון, מירי ברוך.
2. **ההומור בספרות ילדים:**
אוריאל אופק, מירי ברוך, רחל צורן, אילנה אלקד.
3. **לשון וסגנון בספרות הילדים**
רחל משיח, מירי ברוך, מאיה פרוכטמן, אורה שוורצולד.
4. **ספרות השואה לנוער**
בן עמי פינגולד, חנה יעוז, יפה בנימיני, זיוה פלדמן.
5. **עליה וקליטה בספרות ילדים**
אילנה אלקד, דליה שטיין, שרה ציוני.

ניתן להזמין את החוברות בפניה ישירה למרכז לווין קיפניס, מכללת לוינסקי,

רח' שושנה פרסיץ 15, קרית החינוך, ת"א מיקוד 61480